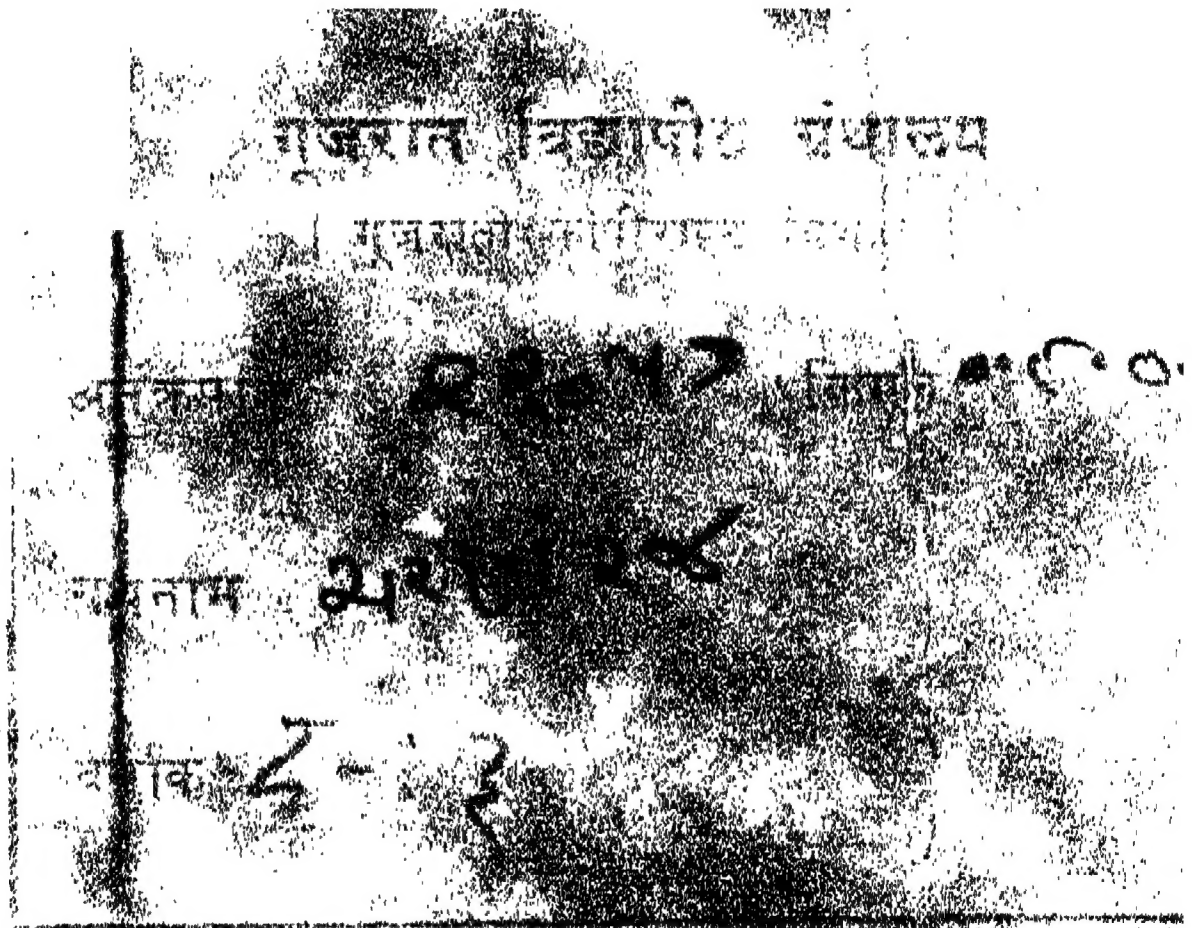

ન્યુપિટર

જનરલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ
કં. લિ.

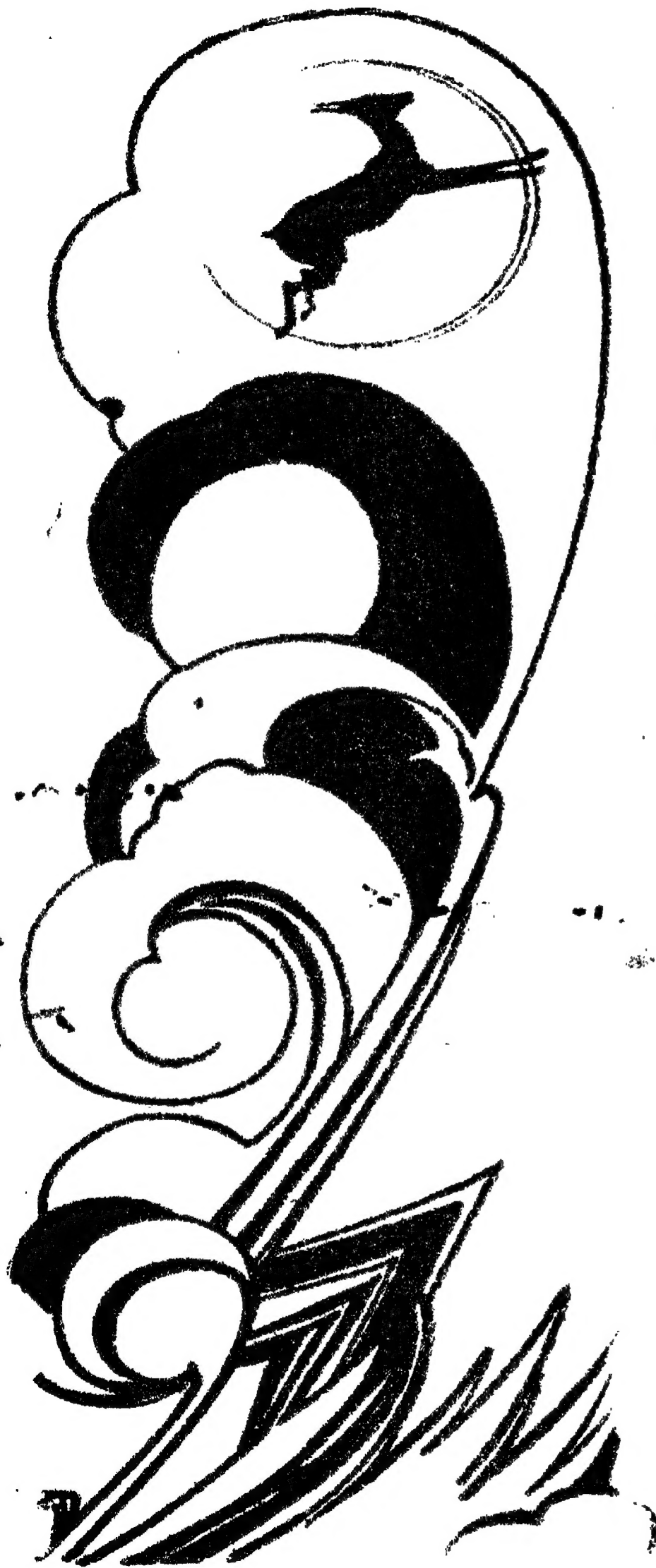

સી. બી.

એન્ડ

ગુજરાત

એજન્ટસ

પહેલા વર્ષનાં પુસ્તકો

(૧) જોસફી અને નાગરિકા
સુન્દરમ

૮

(૨) મધુક્રિયા
અનિલ ભટ્ટ

૮

(૩) રાત પડતી હતી
નિરુ દેસાઈ

(૪) વજ્રામણા
પન્નાલાલ પટેલ

(૫) પગદીવાની પછાતથી
જયન્તિ દલાલ

૮

(૬) ચરણચરણ
નિરુ દેસાઈ

ચ ર છ ર જ

: લેખક :

શ્રી નિરુ દેસાઈ

ગતિ અંધમાળા

વર્ષ ૧ હું

પુસ્તક ૬ હું

પ્રકાશક
જયન્તિ કલાલ
પ્રોપ્રિયેટરી બુક બિઝિનેસ
'ગતિ અને રેખા'
કારન : : અમદાવાદ.

ગતિ ગ્રંથમાળા
વર્ષ ૧ હું

મૂલ્ય કિંમત
૦-૮-૦

ફાળે કિંમત
૦-૫-૪

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
કુ. ૧૬ હું
૧ લી મે ૧૯૪૦

મુદ્રક :
હરિલાલ મળનલાલ બક્ષ
ભારતી મુદ્રણાલય-ખાડિયા,
ગોલવાડ — અમદાવાદ.

કહેવાનું છે કે—

ચરણુરજ લખવાનો વિચાર જ્યારે મગજમાં જન્મ્યો ત્યારે દેવી તરીકે લેખવામાં આવતી સ્ત્રી આજે ય ‘ચરણુરજ’ રહી છે તેવી વાતો લખવાનું નક્કી કયું હતું, પરંતુ પાછળથી સ્ત્રી-જીવનના પ્રશ્નો લઈ વાર્તાઓનો સંગ્રહ બનાવ્યો.

રજૂ થયેલા પ્રશ્નો પાછળ ખાસ હેતુ નથી જ. છતાં આ પ્રશ્નો સ્ત્રીઓના છે, તે તો વાંચકોને લાગશે. સ્ત્રીઓના પ્રશ્નોમાંય જુદા જુદા વર્ગના માનસનું પ્રતિબિંબ પડે છે. મધ્યમ વર્ગ અને મજૂર વર્ગના પ્રશ્નો નિરાળા રહે છે. એ રીતે જ તેને જોઈને તેના ઉકેલ કે સમજણ માટે પ્રયાસ થવો જોઈએ.

વાર્તાઓમાં એકાકિની રોમાનોફની એક વાર્તાનો છાયાનુવાદ છે. અને બીજી એક વાર્તા ઉપર એક પરદેશી કૃતિ (અત્યારે જેનું નામ યાદ નથી) ની છાપ છે. તેમનો જાણ સ્વીકાર અહીં નોંધું છું.

જાણ સ્વીકાર બીજી જે અજ્ઞાત રહેવા ઇચ્છતી વ્યક્તિઓનો માનવાનો રહે છે—જેમણે આમાંની જે વાર્તાઓનું વસ્તુ પૂરું પાડ્યું છે.

નિક દેસાઈ

અનુક્રમણિકા

ચરણુરજ	૧
જીવનનું દૂકું વર્ષ	૧૪
પરાયા અને પોતિયાં...	૩૪
મૂર્તિધાર	૪૮
નવો કાલ...	૬૯
એકાકિની	૭૭
કામ મળ્યું	૯૪
ધિક્કાર !	૧૦૩
જીવન જાગ્યું	૧૧૨

‘ચરણુરજ’ પ્રગટ થતાં ગતિ ગ્રંથમાળાનું એક વર્ષ પૂરું થાય છે.

વર્ષ દરમિયાન અમે શું કરી શક્યા હીએ એ વિષે તો ગ્રંથમાળાનાં પ્રકાશનો જ બોલી શકે. એ વિષયમાં અમે કશું જ કહેવા નથી માગતા. ગૂજરાત અને ગૂજરાતીઓએ ગ્રંથમાળાના પુસ્તકોના કરેલા આદરે ગ્રંથમાળા પાછળની નેમ યથાર્થ હતી એની સાબિતી આપી છે. આથી બીજી કસોટીની અપેક્ષા પણ નહતી અને નથી.

બીજા વર્ષે જાહેર કર્યા મુજબ ચાર પુસ્તકો આપવામાં આવશે.

(૧) પારકાં જણ્યાં

(નવલકથા)

: લે૦ શ્રી૦ ઉમાશંકર જોષી

: પ્રગટ થશે જુલાઈ ૧૦ મી ૧૯૪૦

(૨) પદ્મવ

(વાર્તાસંગ્રહ)

: લે૦ શ્રી૦ દુર્ગેશ શુક્લ

: પ્રગટ થશે ઓક્ટોબર ૧૦ મી ૧૯૪૦

(૩) જવનિકા

(એકાંકી નાટકોનો સંગ્રહ) : લે૦ શ્રી૦ જયન્તિ દલાલ

: પ્રગટ થશે જાન્યુઆરી ૧૦ મી ૪૧

(૪) જીવો ઠાંડ

(વાર્તાસંગ્રહ)

: લે૦ શ્રી૦ પન્નાલાલ પટેલ

: પ્રગટ થશે એપ્રિલ ૧૦ મી '૪૧

દરેક પુસ્તક દસ ફોર્મ, ૧૬૦ પાનાંનું બનશે.

વર્ષનું લવાજમ હતું તેજ રૂ. ૨-૦-૦ રહેશે. ગ્રાહકોને પુસ્તકો પહોંચાડવાની જવાબદારી કાર્યાલયની છે.

આપ ગ્રાહક રહેવા ન માગતા હો તો કૃપા કરીને આપની ઇચ્છા જણાવશો. જો આપની તરફથી અમને કશા ખર્ચ નહીં મળે તો તેને આપની રજામંદી માની 'પારકાં જણ્યાં' ૧૦ મી જુલાઈએ આપને વી. પી. થી મોકલવામાં આવશે. એટલેજ ફરીથી વિનંતી કરવાની કે ગ્રાહક તરીકે ચાલુ રહેવાની ઇચ્છા ન હોય તો જરૂરથી જણાવશો. અને સંસ્થાને નકામા ખર્ચથી ઉગારશો.

આપના સહકાર વિના અંતમાળા શક્ય ન બની હોત એમ કહેવામાં કેવળ લૌકિક ઉપચાર જ નથી, નિર્ભેળ હકીકત છે.

૧ : ૫ : ૪૦

ગતિ અને રેખા

ચ ર ભ ર જ

રજનીને—

ચરણુરજ

(સુનયનના બાણભાંધી મહત્વની કંડિકાઓ)

અહીયાં ભાણુ દરનારાઓ મુદ્ધિપૂર્વક કે અમુદ્ધિપૂર્વક એક વાત ઠોકી ઠોકીને જણાવી ગયા, કે સ્ત્રી છે એટલે જગત છે. સ્ત્રીનું સન્માન કરો. સ્ત્રીને પૂજનસ્થાને પુનઃ સ્થાપો. એ સિવાય સમાજનો ઉદ્ધાર નથી. મારે એમને શું કહેવું? ભ્રમરો અને કીટોનું ઉપનામ આવા લોકોને મળે છે; પરંતુ પ્રાણીશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ કહે છે કે આ જાતમાંય સરમાનની લાગણી ઉઠત છે અને તે કાંઈ સ્ત્રીઓ પાછળ ભ્રમતા નથી.

સ્ત્રીઓને સમાન સ્થાન આપવા સામે મારો વિરોધ નથી. પરંતુ તેમને માથે ચઢાવવાની તરફેણનોય હું નથી. વારે તહેવારે પ્રત્યેક વ્યાખ્યાતમાં આપણે સ્ત્રીસન્માન સ્ત્રીસન્માનની વાતો કરી સમાજને નુકશાન પહોંચાડી રહ્યા છીએ અને આપણી પ્રગતિને અવરોધી રહ્યા છીએ.

સમાજનો આજ પર્યંતનો ઇતિહાસ બતાવે છે કે જ્યારે જ્યારે સ્ત્રીઓને તેમના ઉચિત સ્થાન કરતાં વધારે પડતું માન મળ્યું છે, જ્યારે જ્યારે સ્ત્રીઓની સલાહને માથે ચઢાવી શાસન કરવામાં આવ્યું છે ત્યારે ત્યારે સમાજની અવનતિ થવાનાજ પ્રસંગો ઊભા થયા છે. ક્ષીઓપેદ્રાએ રામનો વિનાશ આરંભ્યો. લોત્તા મોન્ટેઝ પ્રશીઆને ખુનામરફીમાં ફૂલાડી દીધું. મેરી વાલેન્સ્કાએ બોનાપાર્ટની પડતી આણી. ૧૨જહનિ મોચક સામ્રાજ્યના પાયા હચમચાવી મૂક્યા. ઇતિહાસના કથનોની આવી બાંધ બિલાડનારી સાક્ષી આટલી જ પૂરતી થશે. Age of Chivalry is gone એમ કહેવામાં આવે

છે, છતાં આપણે તેને પુનઃ લાવવા માગીએ છીએ અને મૂર્ખમાં ખપવા માગીએ છીએ.

કોઈક સ્ત્રીઓના અપૂર્વ સ્થાઈત્યાગની પ્રશંસા કરે છે; કોઈક સ્ત્રીઓની મૃદુ ભાષા અને વિનમ્રતાના ગુણગાન ગાય છે; કોઈક તેની ઉદારતા અને સહિષ્ણુતાનું પત્તાયણ કરતાં કંટાળતું નથી. આવા ગુણો શું સ્ત્રીઓમાં જ વિરલ છે? પુરુષોના ઉદાત્ત વર્તનના અને સ્ત્રીઓના ઝેરીલા, દ્રોહી વર્તનના દાખલાઓ નથી મળતા શું? સ્ત્રીને છોડી જનારા પુરુષો કરતાં માત્ર સંવનન કરવા ખાતર, એ ઘડીની મોજ માણવા ખાતર ખોટી આશા આપનાર, ખોટી લાગણી જગાડનાર સ્ત્રીઓના દાખલા ઓછા નથી જ. આજના અસમાન બુદ્ધિ લગ્નોમાં ઘણા સમાજનો દોષ જુવે છે. ઘણા આજના દેવદાસોમાં પુરુષોનો વાંક જુવે છે. પરંતુ તેમાં સ્ત્રીઓનો હિસ્સો કેટલો છે તેનો તાગ કોઈએ લીધો છે ખરો? જેઓ સપાટી નીચેના વહેણોના પરિચયમાં છે તેમાંના એક તરીકે હું એમ કહેવાની હિમ્મત કરું છું કે મેં ઓછામાં ઓછા એવા દસ દાખલા જોયા છે જેમાં યુવકે યુવતીઓ પ્રેમમાં હતાં, યુવતી યુવક માટે બધું કરવા તત્પર થતી. પ્રેમ ખાતર તમામ કષ્ટો વેઠવાની વાતો કરતી; પરંતુ જ્યારે પિતાની ઈચ્છાનો સામનો કરવાનો સમય આવ્યો ત્યારે જીવન સ્વર્ગ ખાતર આ એક નાનકડું કંટ ઓળંગવાની તેની હિમ્મત ન ચાલી. અને પછીથી પિતાએ પસંદ કરેલ અન્ય કોઈ-શિક્ષિત અને પૈસાપાત્ર તો ખરોજ-ગૃહસ્થ સાથે લગ્નથી જોડાઈ નિરાંતે જૂની વાર્તા જેમ બાધું પીધું અને મોજ કરી. પેલા યુવકોનું ભાવિ આ પ્રેમના ખડક ઉપર ભાંગીને ભૂકો થઈ ગયું એની પરવાહ પેલી યુવતીઓને નહતી. જેટલી જલદીથી આ સ્ત્રી-સન્માનની ખોટી ભાવના તથા પ્રેમની તિતંડા વાતો આપણે ત્યાગીશું તેટલીજ જલદીથી આખાદી આવશે.

(સુનયન અને જયવદન વચ્ચે ચાલેલા પત્રવ્યવહારમાંથી)

પ્રિય સુનયન,

સ્ત્રીવિષયક તારા વિચારોથી હું પરિણિત છું, છતાં તને મારી વાત લખવા કૃતનિશ્ચય થયો છું.

તું શોભાને તો ઓળખતો જ હશિ. તે મારી બાજુમાં રહે છે અને કોલેજમાં ભણે છે. અમારો પરિવાર હવે ખૂબ વધ્યો છે. દૂકમાં કહું તો મેં વિચાર કર્યો છે કે સમા બોલને લગ્ન કરી નાંખવા. તે કોલેજના વર્ષો પૂરાં કરે કે તરત જ અને લગ્નગ્રંથિથી બેઠાવાનાં હીએ. શોભા મળ્યાથી મારી જાતને હું ખૂબ માનું છું. તેનામાં અંદર શુદ્ધિ છે. ક્ષોભ કરવાની તેની આવડત અનુપમ છે. તેનું ગળું સુંદર છે. તેના સ્વરૂપનું વર્ણન કરવા જેટલી તાકાત મારામાં નથી. પણ આપણે તે વર્ણનો કવિતાનાં કે નવલકથામાં વાપરીએ છીએ તેમાંના ધાર્મિક તાદરસ કરે તેનું કંઈ તેનામાં ભર્યું છે.

આતું નેક જનારો પુત્ર હોય શકે. હૃદય તારા સ્ત્રી તરફના વિચારોમાં આગ્રહાર્થે પરિવર્તન આવશે.

જયવદન નો વહે

x

પ્રિય જયવદન.

તારો પત્ર વાંચીને પહેલું તો મને લગતું આવ્યું. હું આ વાત અને ગંભીરતાપૂર્વક લખે છે? બે આ વાતમાં તું ગંભીર હોય, શોભામાં અણુનય વિશ્વાસ મૂકી તારો નિર્ણય તું મને જણાવતો હોય તો તારા વંચો મૂર્ખ બીજો કોઈ નહિ હોય. છોકરીઓનો વિશ્વાસ કરવામાં જ હું માનતો નથી, ખરી તે શોભા હોય કે બીજી કોઈ. હું ઈચ્છું છું કે આજે રેસન્ટી સર્વ વાતો કરનાર તારા ઉપર સંમોહની ભૂરખી નાંખનાર શોભા તને છેતરી ન જાય તો સારું. એમ થાય તે પહેલાં સાવધ રહેવું. આ છોકરીઓને

આપણી લાગણીની કંઈ પડી નથી હોતી. તેમની લાગણી એટલી કુણી હોય છે કે જેમ વાળવી હોય તેમ વાળી શકાય. માખાપનું દબાણ આવશે ને અન્ય સ્થળે લગ્ન કરી નાખ્યા પછી તે નવા સ્થાને તુરતજ અનુકૂળ થઈ જશે, જ્યારે તું વેવલો ને પોમલોજ રહીશ ! અને પછી Nervous tension અને માનસિક અથડામણોની વાતોમાં જીવન ખરબાદ કરીશ. મારી સલાહ માને તો તું આવી જંગલગથી છૂટોજ થઈ જશે

તું મને સલાહ આપે છે તે માટે આભાર ! મને તો સ્ત્રી એ આકાંક્ષાના ફૂલ જેવી લાગે છે. જેમાં સુગંધ જ ન હોય તે અનાદ્રાતં હોય કે ન હોય તોય શું ?

સુનયનના વદે

(સુનયનની નોંધપોથીમાંથી)

તા. ૬

મારામાં woman complex છે. તેમ જયવદન જણાવે છે. હા ! હું તેમને પૂર્વગ્રહના ચરમાથી જોઉં છું, તે હકીકત છે. એ કારણે તો હું જ્યાં જ્યાં તેમનું વર્ચસ્વ હોય છે ત્યાં તોડવા મથું છું.

આજેજ એક પ્રસંગ બની ગયો. શિક્ષકસંઘ સજીવન કરવા અંગે સલાહ હતી. કન્યાશાળાના પ્રિન્સિપાલ કુ. સરોજ મહેતા ય ત્યાં આવ્યા હતા. એ બોલે કે પ્રસ્તાવ મૂકે તે ખાન્ય કરવોજ પડે તેવી શિક્ષક સંઘમાં પ્રણાલી હતી. હું તો પહેલીજવાર આવી સલામાં ગયો હતો. હું એક વાત બિપર બોલતો હતો ત્યાં વચ્ચેજ એ ચિખાવલીની પેડે બોલી બિ. મેં એક વાર પ્રમુખનું એ વાત તરફ ધ્યાન દોરું પણ તેમણે એ લક્ષ્યમાં ન લીધું. ફરીવાર તેણે વચમાં બોલવા માંડ્યું. મેં તુરતજ પડકાર કર્યો : 'Shut up'. આખી સભા સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. મારો Tone ધણો કડક હતો. સરોજ તો ડહાઈ ગઈ. ધણુને મારી વાત અકારી લાગી. મારું

વર્તન ઉદંડ પણ લાગ્યું. એજ કારણે મારી વાતનો સ્વીકાર ન થયો. મને એ વાતનો શોક નથી. પરંતુ મને ડામવાની વાત તો હું નહિજ સાંખી લઉં. સ્ત્રીજાતમાં અવતાર મળ્યો એટલે દમ મારી જાય એતો હું ચલાવી લેવાનો નથી.

તા. ૮

સરોજ શિક્ષકસંઘની પ્રમુખ ચુંટાઈ એ કારણે તેણે એક એક પાર્ટી ગોઠવી છે. મારા ઊપર આમંત્રણ છે. પણ હું નથી જવાનો. મને રૂબાબ બતાવવાજ તેણે આ યોજના કરી છે. પણ હું તેની જાળમાં ફસાવાનો નથી.

તા. ૧૦

જયવદનનો પત્ર છે. તે મારી વાતને હસી કાઢે છે. કહે છે કે શોભાને હું ઓળખતો નથી, માટે આવી વાત કરે છું. શોભા અન્ય છોકરીઓ જેવી નથી. હું છોકરીઓના પરિચયમાં નથી આવ્યો. માટે આવી વાતો કરે છું.

કેવી વાહિયાત વાત છે ! સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ પારખવા તેમનો પરિચય સાધવો જ જોઈએ તેવા મતનો હું નથી. હું જાણું છું કે મારો પરિચય કેળવવા ઘણી છોકરીઓ ઉત્સુક છે. સરોજનો દાખલો તો મને ખબર છેજ. અલગત પ્રત્યક્ષ પ્રયત્નો નથી કર્યા. પણ તેની સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં મારા તરફથી તેની દષ્ટિ છૂપી રહી શકતી નથી. સ્ત્રીઓનાં અનેક કરતુકો મારી ધ્યાન ઊપર આવ્યા તે ઊપરથી મારી માન્યતા મજબૂત બની છે. મારા મિત્રોના કિસ્સાઓએ સ્ત્રીઓના સાચા લક્ષણોનો મને અચ્છો પરિચય આપી દીધો છે. જયવદનની શોભાને આનાથી જુદી હું નથી ગણતો.

તા. ૧૫

હું રજાઓમાં મુંઝાઈ જવાનો ઇરાદો રાખું છું. મેં જયવદનને જણાવી દીધું છે. તેણે મને ગમે તો તેને ત્યાં ઉતરવાનું આમંત્રણ

મોકલ્યું છે. તેની ઇચ્છા છે કે હું રાખાને મળું, શોભાને તો તેણે મારે માટે કમારનીય વાત કરી રાખી છે. શોભાએ પોતે પણ મને મળવાની ઇચ્છા દર્શાવી છે, એમ જયવદન જણાવે છે.

હું જયવદનને ત્યાં ઉતરીશ ખરે, પણ શોભાને અને મારે શું? હું તેને મળવા નથી જવાનો.

તા. ૩

જયવદનને આવતી કાલે શોભા સાથે appointment લીધી છે. તે શોભાની વાત કરતાં આકતોજ નથી. તેના આનંદી સ્વભાવ વિશે, તેના વિશાળ વાંચન વિશે, તેના કંઠ વિશે, તેની કપડાં પહેરવાની કળા વિશે, ચાલવાની રીત વિશે: અનેક વાતો અત્યાર સુધીમાં કહી લીધી છે. ગઈકાલેના હું આવ્યો છું, ત્યારથી તે આવો દિવસ શોભાનીજ વાત કર્યા કરે છે. એ ગઈકા થઈ ગયો છે!

શોભાને મળવાની મારી તો ઇચ્છા નથી પણ જયવદન મારે નક્કી કરી લાવ્યો છે ત્યારે જઈશ ખરે! પરંતુ હું તેની માફક ટાપરીય કરીને નથી જવાનો. શોભાને એવી snub કરવાનું મન છે કે તેનેય ખ્યાલ આવે કે દુનિયામાં બધાય તેની હાજી હા કરનારા નથી.

તા. ૪

આજે શોભાને મળી આવ્યો. આજે પહેલાંજ વાર મેં સાથે ટોપી નહોતી મૂકી. અને વાળની એક લટ કપાળ ઉપર રમતી હતી, એ જોઈ જયવદનને કહ્યું કે હું સાચેજ સુંદર દેખાઉં છું. મેં જાણીજૂઝીને કશું કયું નહોતું. પણ તેને તો એ વાતની પ્રતીતિ કેમ કરાવવી?

શોભા ધા ઝીલી શકે છે, અને ધા દહ શકે છે. મેં સ્ત્રીજાતિ ઉપર કટાક્ષો વેર્યા, તો તેણે એ વાત એવી અધ્ધર રીતે બહાવી, મને બનાવવા માંડ્યો! એ દષ્ટિએ તેનામાં છિછરાપણું

ઓછું છે તેમ કહેવું નોંધ્યે. તેની સાથે વાત કરવાનું ગમે તેવું તો છે.

શોભાએ સાથે ફરવા જવાની વાત કરી. મેં ના પાડી. તેણે પૂછ્યું: કેમ મારો ભય લાગે છે કે શું?

“ એવું તમારામાં છે શું તે ભય લાગે ? ” મેં ટકાર કરી.

“ તો તો ચાલો જ. તમારા વચનબાણે સાંભળવામાં સંજ સરસ રીતે પસાર થઈ જશે. ”

છતાં હું ન ગયો. અત્યારે એમ લાગે છે કે ગમે હોત તો ઓહું નહોતું.

તા. ૮

હેલ્થ ચાર દિવસથી શોભાને રોજ મળવાનું થાય છે. જયવદનને તો ખૂબ હાંસ હોય છે. પ્રથમ તો હું ના પાડું પણ પછી તેના આગ્રહને તામે થવું પડે છે.

શોભાનું ગળું ઘણું જ મીઠું છે. આજે કેટલાંક ગીતો તેણે સંભળાવ્યાં. મેં પોતે તેને આગ્રહ કરી કેટલાંક બંગાળી ગીતો ગવડાવ્યાં. ગીતમાં ભાવને અવાજ મારફતે પ્રત્યક્ષ કરી શકે છે એટલી તેની સિદ્ધિ કબુલવી નોંધ્યે.

અમે હવે એકબીજાને ગાળો દેતા નથી. પણ સાહિત્યની અને રાજકારણની ચર્ચા કરીએ છીએ. અમારા વિચારોમાં સંપૂર્ણ સામ્ય છે. અમે એક બાજુ હતા, જયવદન પ્રતિપક્ષે હતો. તેનું શું ગણું અમારા સંયુક્ત બળ આગળ તે લાંબો સમય ઊભી શકે ? તેને પરાજય કબુલવો પડ્યો.

તા. ૧૨

આજે સાંજે શોભાને મળવા જવાનું હતું છતાં સવારે હું જઈ આવ્યો. જયવદનને તે વિશે કંઈ નહોતું. તેને એમ કહ્યું

હતું કે હું મુંઝાઈ જાઉં છું. શોભાને, હું એકલો આવ્યો જાણી જરા નવાઈ તો લાગી. પરંતુ મારે તેને એકલા જ મળવું હતું. મારે તેના ભાવિ આદર્શો વિશે ચર્ચા કરવી હતી. જ્યારે તેની અને જયવદનની વચ્ચે વિચારોનો સુમેળ જ નથી—એ વાતની ખાત્રી આટલા દિવસ દરમિયાન મને થઈ ચૂકી છે—ત્યારે તે લગ્ન કરવા કેમ તૈયાર થઈ છે, તે મારે જાણવું હતું. શોભા સાથે વાતનો પ્રારંભ કરતાં જ મેં મારા આગમનનું તાત્પર્ય સમજાવી દીધું. શોભાએ મને તદ્દન નવીન વાત કહી. તેણે જયવદનને હજી વચન આપ્યું જ નથી. જયવદને એક બે વાર પ્રેમનો એકરાર કર્યો હતો. શોભાને પણ તેના તરફ ઓછું ઘણું આકર્ષણ હતું, પરંતુ લગ્નમાં જોડાવું કે નહિ તે નક્કી કરી શકી નહોતી. તેનો વર્તીવ જયવદન તરફ ઘણોજ સારો રહ્યો છે. એટલે એ ઊપરથી તે એમ માનવા પ્રેરાયો હોય કે શોભાની મરજી છે તો તે સંભવિત છે. પણ શોભાને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી તેણે ચોક્કસ વચન નથી આપ્યું. તેના જીવનના આદર્શો લગભગ મારા જેવા છે, એ પણ તેની વાત ઊપરથી જણાયું. જીવનમાં સેવાને મધ્યગિદ્ધ તરીકે રાખી જીવનને ગૂંથવું જોઈએ, એવા તેના ખ્યાલ સાથે હું અક્ષરશઃ મળતો છું.

જયવદન સાથે ફરીથી સાંજે હું શોભાને મળ્યો. તેનું વર્તન રોજના જેવું જ હતું. મારાથી તો શોભા જેવું વર્તન ન રાખી શકાય. એક વ્યક્તિ આપણે માટે જોડું ધારે તે છતાંય તેની સાથે હસમુખા આનંદી કેવી રીતે રહેવાય તે જ મને સમજાતું નથી. શોભા જેવી વિરલ, ઉદાર વ્યક્તિત્વવાળી છોકરી જ આમ કરી શકે છે.

જયવદનને શોભા વિશે ભ્રમણા નહિ સેવવાનું કહેવાનો મારો વિચાર છે. શોભાને પૂછ્યા પછી વાત.

તા, ૧૩

શોભાને ફરી સવારે મળવા ગયો. અલ્પજન જયવદનને જણાવવાની જરૂર મને લાગી નહોતી. શોભાએ એમ કહ્યું કે તે પોતેજ જયવદનને સમજાવીને વાત કરીશ. મારા જેવા આખાખોલાની અસર કદાચ વિપરિત થશે, તેવો ભય તેને છે. તેનો એ ભય સાચો છે. મને આવી વાત યોગ્ય રીતે કહેતાં નયે આવડે.

તા. ૧૬

શોભાને હવે તો હું રોજ મળું છું. આજે જયવદન સાથે જવાનો કાર્યક્રમ બંધ કર્યો છે. તેની હાજરીમાં મારાથી વધારે વાત થઈ શકતી નથી. સવારનો સમય અમને બંનેને અનુકૂળ આવે છે.

શોભા મારામાં અંગત રસ હ્યે છે તેમ આજે તેની સૂચનાએ પરથી જણાયું. તેણે મને કપડાં વિશે કહ્યું. શરીરનો રંગ અને મોંના ઘાટ સાથે સુસંગત થાય તેવાં કપડાં પહેરવાં જોઈએ. હું ટોપી પહેરું છું ત્યારે બખૂચક જેવો લાગું છું. એવો મત તેણે આજે પ્રદર્શિત કર્યો. મારે છૂટી પાટલીનું ધોતીજી, તથા રેશમી કફની પહેરવાં જોઈએ, એવી તેની ભલામણ હતી. મને ચોતાને કપડાં વિશે બહુ આગ્રહ કદી નથી હોતો. પરંતુ શોભાને જો રચતું હોય તો હું દુરાગ્રહ પણ નહિ કરું. મેં તો તેને કદી દીધું છે કે તેની વિનંતિ માન્ય રખાશે.

તા. ૨૦

ગઈ કાલે હું મારું લખાણ લઈ શોભા પાસે ગયો હતો. શોભાનો અંભિપ્રાય જણવાની મારી આતુરતા કેટલાય દિવસથી હતી. જયવદને એકવાર અમે ત્રણે જણા બેઠા હતા ત્યારે જ કહ્યું હતું: “ સુનયન વાર્તાઓ સારી લખે છે. ”

“એમ ! સુનયનભાઈ ! તમારી વાર્તાઓ ક્યારે વાંચાવશે ?”
શોભાએ પૂછ્યું.

“વાર્તાઓ કાંઈ સાથે લઈને ફરતો નથી ” હું જૂઠું બોલ્યો.
ગઈકાલે પ્રથમ તો વાર્તાઓ વાચવાની મારી હિંમત ચાલી
જ નહિ. પણ હાથમાં જ કાગળીઆં રાખ્યાં હતાં એટલે શોભાએ
સ્વાભાવિક જ પૂછ્યું “ શું છે ? ”

“મારી વાર્તાઓ છે.” અચકાતાં અચકાતાં મેં જવાબ વાળ્યો.
તે હસી. “ તે દિવસે તો તમે એમ કહેતા હતા કે વાર્તાઓ
અહીં લાગ્યો નથી.”

મેં ગલ્લાં તલ્લાં કરી વાત ઉપગતવી કરી “ તે દિવસ પછી
લખી છે.”

વાર્તાઓ વાંચ્યા પછી તેણે મારી લખાવટની પ્રશંસા કરી
અને વસ્તુઓ વિશે કેટલીક સૂચનાઓ કરી. તેની સૂચનાઓ મને
આવકારદાયક લાગી છે. અને તે હું વાતામાં સમાવી લેવાનો છું.
આવતી કાલે સવારે વહેલો ઊઠી વાર્તાઓ સુધારી તેની પાસે
લઈ જઈશ.

તા. ૨૬

હું આવતી કાલે જવાનો છું એટલે મેં શોભાને દરખાસ્ત
કરી કે આપણે સાંજે એકલાજ ફરવા જઈએ. પણ તેણે ના કહી.
જયવદને નિરર્થક ખોટું ન લગાડવું બોધ્યું, એવો તેનો મત હતો.
તેની ના થયા પછી તેની પાસે હા કરાવવાનું અશક્ય હતું.

મને તે પત્ર લખે એવું વચન તેની પાસેથી લઈ લીધું છે.
તેણે ખુશીથી મારી દરખાસ્ત સ્વીકારી છે. અત્યારે જ પહેલા કાગળનો
ખરડો મારી આંખ આગળ તરે છે. તેમાં ટાગોર અને ટેનીસનના
કાવ્યોમાંથી ઉતારા કરી સાથે ગાળેલા દિવસોનું હું કાવ્યમય બાનીમાં

રમરણ કરાવવાનો છું. તેમાં જીવન વિશે, તેનાં અંતિમ સ્વરૂપ વિશે હું ચર્ચા કરવાનો છું. કાગળ લાંબો થશે એટો મેં તેને અત્યારથીજ કહી દીધું છે.

તા. ૩૧

વસ્તુ જ્યારે નથી હોતી ત્યારેજ તેની ખોટ સાલે છે એ સિદ્ધાંત મને સાવ સાચો લાગે છે. શોભાની ખોટ આજે સમજાઈ. આખો દિવસ મને ગમ્યુંજ નહિ. સાંજે તો એમજ થઈ ગયું કે મુંખાઈ બે દિવસ વધારે રહી ગયો હોત તો કશુંખોટું નહતું. મારી નિશાળ તો તા. ૪થીજે બંધડે છે. અને અહીંયાં ખાસ કામ પણ નહતું. શોભાનો તો આગ્રહ પણ હતો. પણ હું એટમાં રહ્યો અને ચાલી નીકળ્યો.

આખી અપોર શોભાને કાગળ લખવામાં ગાળી. મારા અક્ષર બહુ સારા નથી આવતા તેથી પહેલાં રફ કોપી તૈયાર કરી પછીથી ચીપી ચીપીને અક્ષરો કાઢી કાગળ લખ્યો. વીસ પાનાં થયાં. કાગળ સારો લખાયો છે. શોભાને ગમશે ?

તા. ૧

આજે જયવદનને પણ શીખ આપતો પત્ર લખ્યો છે. શોભા અને તેના જીવન વચ્ચે રહેલું અંતર, બંનેના જીવનમાં મેળાનો અભાવ અને તે કારણે પાછળથી આવનાર આપત્તિ વિશે ઠીક ઠીક લખ્યું છે. મારું પારાયણ કદાચ તેને નહિ ગમે. પરંતુ શોભા જેવી અસામાન્ય દક્ષ છોકરીને તે સાચવી નહિજ શકે. શોભાને બચાવવાના કાર્યને હું ધર્મ કાર્ય લેખું છું.

[જયવદન અને સુનયન વચ્ચે થયેલા પત્રવ્યવહારમાંથી]

પ્રિય જયવદન,

ખૂબ લાંબે સમયે તને પત્ર લખું છું. તારો છેલ્લો પત્ર આશરે છએક માસ ઉપર હતો. મેં તેનો જવાબ ન લખ્યો તેથી તને ખોટું લાગ્યું જ હશે પણ મને થયું કે શું જવાબ આપું? અને પછી તો દિવસ વીતતા ગયા અને અનુત્તર રહ્યાનું દુઃખ ધટવા લાગ્યું.

પણ આજે તો એક ખૂશ ખબર આપવા મારે તને પત્ર લખવોજ નોઈએ. શોભાને તો તું ઓળખેજ છે. તેના સ્વભાવના, ગુણના, સૌંદર્યના, ગીત પ્રથમ તેંજ મને સંભળાવ્યા હતા. શોભા પાસે થયા પછી અમદાવાદ નોકરી કરવા આવી છે એ વિશે તને જાણ છે કે નહિ તેની મને ખબર નથી. અમારો પરિચય તેં કરાવેલી મુલાકાત પછી ખૂબ વધ્યો છે અને અમે લાભ કરવાના નિશ્ચય ઉપર આવ્યા છીએ.

પંદર દિવસ પછી અમે સિવિલ મેરેજ કરવાનાં છીએ. તને આમંત્રણ આપું છું, મારા તેમજ શોભા બંને તરફથી. તું જરૂર આવજે.

x

[સુનયનના લાપણમાંથી મહત્વની ઠંડિકાઓ]

Cook must learn to govern એવા લેનિને ઉચ્ચારેલા મત સાથે હું સંપૂર્ણ સહમત છું. જ્યાં સુધી સ્ત્રીઓનું સન્માન કરી આપણી સાથમાં લઈ, ખભેખભો મીલાવી આપણે કંઈ નહિ કરીએ ત્યાં સુધી સ્વરાજ્યાત્રા સંપૂર્ણ નથી થવાની. હું તો આજે એટલે સુધી કહું છું કે જેઓ સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય તથા સમાનતાનો વિરોધ કરે છે, જેઓ સ્ત્રીઓને સદાકાળ માટે પિંજરમાં જકડી રાખવા માગે છે, તેઓ પ્રગતિમાર્ગની વચ્ચે પડેલા મોટા પથરો છે, તેમને આપણે હટાવી દેવાજ પડશે.

સ્ત્રીઓને બંધનમાં જકડી અને સમાજનું પતન થયું. સ્ત્રીઓનું પતન થયું અને ઇતિહાસ ખોલ દે છે કે એ યુગમાં સંસ્કૃતિના વળતાં પાણી થયાં. મનુષ્યે સ્ત્રીને અન્યાયી કાયદાના સાણસામાં જકડી. બ્રાહ્મણધર્મના હાલતો જુવો! હિંદુસ્તાને સ્ત્રીઓને ધરના રસોડામાં, પાણીઆરામાં બંધ કરી દીધી. હિંદુસ્તાનની પડતી આજે આંખેજ નથી નિહાળતા છું? સમાજશાસ્ત્ર શીખવે છે, જમતમાં તે બીડીએ વર્ગભેદ શરૂ થયો જ્યારે સ્ત્રીને આપણે ખાનગી મિલકત રૂપે માનવા લાગ્યા. કોઈ પણ દેશની તવારીખ જુવો, તેની આખાદીમાં સ્ત્રીઓનો હિસ્સો તપાસો. તેની પડતીમાં સ્ત્રીઓના સ્થાનનો વિચાર કરો. એ સર્વ આજે પોકારી પોકારીને કહે છે કે સ્ત્રીનું સમાજમાં પુરુષ જેટલું, પુરુષ કરતાંય વધારે ઉન્નતસ્થાન છે. એ સ્થાન બિપર તેને કાયમ કરો.

સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય અપાવે છે, તેવા પ્રાચિન સુભાષિતમાં રહેલા મર્મને આગળ વધારી કહું તો સ્ત્રીને જો સ્વાતંત્ર્ય નહિ હોય તો પુરુષનું સ્વાતંત્ર્ય તે ખોવડાવે છે.

પવનનું ટૂંકું વર્ષ

અમારો પરિચય એક રીતે કહીએ તો આકસ્મિક હતો. મીના તેની માતા સાથે ચાણોદ કરનાળીના દર્શને આવી હતી, ત્યાંથી નર્મદાતટના પવિત્ર સ્થાનોમાંના એક વ્યાસની મુલાકાતે આવી અને ત્યાં એક દિવસ તે રોકાઈ. હું એ દિવસે વ્યાસમાંજ હતો. સામાન્યતઃ ગુજરાતમાં હવા ખાવાના, આરામ ભોગવવાના જે અસંખ્ય અપરિચિત ને ધમાલથી દૂર રથળો છે, તેમાંનું એક સ્થળ વ્યાસ છે તેમ મને સદાય લાગ્યું છે. અહીં નર્મદાના શાંતજળ પ્રકૃતિના રંગમંચ જેવી ભેખડો સાથે ભટકાતા અવગાતા છતાં હ્રુબ્ધ થયા વગર વહો જાય છે. જે છેડે અપેક્ષા રાખુ અને વડના ધુસ્મટ તરફે લાગવાન વ્યાસે મહાભારત દેવાય આ સ્થળેજ રચ્યું હશે, તેવી પ્રતીતિ કરાવત! આ સ્થાનની રમણીય શાંતિ મનને સદા મહુલિન કરે છે. હું ઉનાળાની રજામાં મોટે ભાગે આ સ્થળે જઈને રહું છું. નર્મદાની પરિક્રમાનો નીકળેલા થોડાક યાત્રીઓ અને વ્યાસના પૂજારીઓના પરિવાર સિવાય બહુ થોડા આ સ્થળે આવે છે. મોટેભાગે આવાનર આવાંજ તરફ લક્ષ્ય જેંચાય તે સ્વભાવિક હતું.

મીના સાથે મારો પરિચય અહીંયાંજ પડે. નર્મદાના વીર્ય સ્થાંનાની રમણીયતા, પ્રાચિન સભ્યતા તરોવર્તી ઉપવેશિતા, અને સરિતાની નિર્વ્યાજ મનોહારિતા વિશે મારી પાસે તો અનેક વાતો હતી. મીનાનેય તેમાં રસ હતો. તેની આત્મના ઉતારે પૂજ્ય કરવા વેસાડી, તે આખોય દિવસ અહીં જામવુના ઝાડ નીચે આવી બેસતી. પવનના પ્રચંડ સહનગરના પોળમાં લગુઈ મહાભારતના પાત્રો સાથે આત્મસાત્ પતી જાયું!

મને મારી પરિચિત કન્યાઓ કરતાં મીના સાવ સ્થિત્તિ લાગી. અન્ય યુવતીઓની માફક તેનામાં યૌવનસુલભ શરમ નહોતી. અનન્ય આત્મવિશ્વાસથી તે વાત કરતી અને એ આત્મવિશ્વાસમાંથીજ તેની મુગ્ધતાનું આકર્ષણ મળતું. તેણે અંગ્રેજી સાત ધોરણ સુધીને અભ્યાસ કર્યો હતો. તે પણ મારે માટે આકર્ષણનો વિષય હતો. તે કાઠિયાવાડ ગાજીના એક શહેરની હતી અને થોડાક સમયથી મુંબઈને તેણે નિવાસસ્થાન બનાવ્યું હતું. તેના પિતા મૃત્યુ પામ્યા હતા. માતા સાથે મુંબઈમાં રહી શાળાની કે એવી કાંઈક નોકરી મેળવી જીવનનિર્વાહ કરવાની તેની ઈચ્છા હતી.

મીનાનું વય સત્તર વર્ષનું હતું. શરીર ગૌર અને ધારીલું હતું. મારી સાથે વાત કરવામાંજ તેના જીવિત્યાપલ્લવનું દર્શન મને થયું. મેટ્રીક થઈ છે એટલુંજ નહિ સામાન્ય જ્ઞાન પણ સારા પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થયું છે, તેનું દર્શન તેની વાસ્તવ્યતાઓમાંજ મને થઈ ગયું.

તેણેજ મારી સાથે અનેક પ્રકારની વાતો કરી. જ્ઞાનની પરિક્ષાએ જઈને પછી આવી હોવા તેમ અનેક વિષયોમાં તે રમી શકતી હતી. હું શાંતિથી સાંભળતા કરતો હતો. વચ્ચે પ્રશ્નો પૂછી એ જ્ઞાનસાગરમાં અંચુપાત કરવા જેટલી હિંમત મારામાં નહોતી. તે વાત કરતી હતી ત્યારે હું ધારી ધારીને તેના રામું જોઈ રહતો હતો. તેની કાળી આંખોમાં પ્રકાશ નાચતો હતો. ગાલના અંજનમાં રમતી હાસ્યલહરી તેને અનેક વ્યક્તિત્વ અર્પતી હતી.

કાંક નીચેથી અમે જિહ્વા અને સ્વરે તેને હું હોડી સુધી વિદાય આપી આવ્યો ત્યારે તો અમારી વચ્ચે મિત્રતાની ગાંઠ મજબૂત બની ગઈ હતી.

તેના ગયા પછી મને મારી મૂર્ખતાનું લાન થયું. મેં તેનું સરનામુંજ નહોતું લીધું; કેમ જાણે મુંબઈ શહેર મને એક નાના

ગામડા જેવું લાગ્યું હોય અને તેમાંથી મીનાની શોધ કરવાનું આવ સરળ દિશ્યું હોય !

રજાઓ પછી મુંબાઈ આવીને મેં તપાસ ચલાવવા માંડી. એક દિવસે ચોપાટી પર સાંજે એકાએક મીના મને મળી ગઈ, અથવા તો હું તેને મળી ગયો; કેમકે પહેલી જૂમ તો તેણેજ મને પાડી. હું ઉતાવળો ઉતાવળો જતો હતો ત્યાં જરાક પાછળથી જૂમ આવી અને હું થંભી ગયો. મીનાને જોઈ મારા મુખ ઉપર હર્ષની લાગણીઓ ઊભરાઈ. આનંદ વ્યક્ત કરતો હું બોલ્યો: તમારી તપાસ મેં ખૂબજ કરી હતી પણ આ મુંબાઈ શહેરમાં મારે પૂછવુંય કેને ?

“તો વ્યાસમાં કેમ પૂછી ન લીધું?” કેમ જાણે મારેજ ગરજ ન હોય !

“તમે આપ્યું કેમ નહિ?” મેં સામેા સવાલ કયો.

“જેને શોધ કરવાની હોય તે માગે”

આ ચર્ચા લાંબી ચલાવવાનો અર્થ નહોતો. કારણકે હવે તો તે મળી ગઈ હતી.

“ચાલો! ચાલો હું તમને મારું ઘર બતાવી દઉં. તમારે આખા મુંબાઈ શહેરમાં મને શોધવાની તકલીફ ન લેવી પડે.”

અમે સાથે ચાલવા માંડ્યું. લાંબા સમયે મળેલા સ્નેહી સાથે ચાલતાં થતા આનંદનો ઉમળકો અંતરમાં હતોજ. તે ઝડપથી ચાલતી હતી. મારે પણ પગની ગતિમાં ફેરફાર કરવો પડ્યો હતો. અનેક રસ્તાઓ વટાવવા છતાં મીનાનું નિવાસસ્થાન આવ્યુંજ નહિ. કોઈક સુશોભિત, સુધડ માળો આવતો અને મને થતું કે મીના આમાંના એકાદ બ્લોકમાં રહેતી હશે. પરંતુ એવી કોઈ જગ્યાએ તે અટકીજ નહિ. ચાલી ચાલીને અમે એકાદ ગંદા ધીન્ડ માળા પાસે આવી પહોંચ્યો. બીજા માળની એક બારી તરફ આંગળી

ચીધી તેણે જણાવ્યું “હું ત્યાં રહું છું”. એ જગ્યા જ આત્મકથા કહેતી હતી.

ફરી આવવાનું કહી મેં ત્યાંથી જ રખા માગી. બીપર આવતાં મને સંકોચ થતો હતો તે પારખી લીધું હોય તેમ તે બોલી “ધેર આવવામાં કશો વાધો નથી. મારાં બા ઘણાં ઉદાર છે. એ જો રહિયુસ્ત હોત તો હું કુંવારીય રહી ન શકી હોત. અને અહીંયાં મુંબાઈ આવી પણ ન શકી ન હોત.”

“છતાં અત્યારે તો જાડિંજ. ફરીવાર જરૂર બીપર આવીશ” મને સંકોચ થયો ન હતો તે બતાવવા મેં પાંગળી દલીલ કરી.

“તમને બહુ આગ્રહ નથી કરતી પણ હવે ક્યારે મળશો?”

હું મુંબાઈમાં વસતો હોવા છતાં મળવાની જગ્યા સૂચવવાનું કામ મને કઠિન લાગ્યું પણ તેણેજ તોડ કાઢ્યો. “જુવો હું સ્ટુડન્ટસ અધરહુડમાં જાઉં છું. ત્યાં મળતા રહેજો. પછી એમ ન કહેતા કે મને સરનામું ન હોતું આપ્યું.” તે હસીને બીપર ચાલી ગઈ.

ચોથે દિવસે હું સ્ટુડન્ટસ અધરહુડ બીપર ગયો. પણ ત્યાં મીના દેખાઈ જ નહિ. પૂછતાં ખબર પડી કે તેની તબિયત અસ્વસ્થ છે.

મારું હૃદય ચડકી ઊઠ્યું. મીના વગરની આ જગ્યા ખાવા પાતી હોય તેમ હું ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. રસ્તા બીપર એકાદ બે મિત્રો મળી ગયા અને રેસ્ટોરામાં આઈસક્રીમ ખાઈને જવાનો તેમણે આગ્રહ કર્યો પરંતુ કામનાં બહાનાં બતાવી હું છટકી ગયો. મારું મન મીનાને જોવા અધીરું બન્યું હતું.

માળાનો દાદર ચડતાં મનની વ્યાકુળતા વધી ગઈ હતી. ચિત્ત સંતપ્ત થઈ ગયું હતું. દાદરાના પગથિયા હું ચઢતો નહોતો પણ ફાળ ભરી ફૂદતો હતો. પગથિયાં બીપર રમતાં કેટલાંક બાળકો વિરમચપૂર્વક મારા તરફ જોઈ રહ્યાં. તેમાંના એકને મેં મીનાની

ઔરડી વિષે પૂછ્યું. એકને બહારે ત્રણ બાળાં હોંશથી મારી સાથે ઊપર આવ્યાં. એક ઔરડી આગળ જઈને બારણું ઠપકાર્યું. “લલિતા માસી મીના બહેનને મળવા કોઈકે આવ્યું છે.”

“આવો ભાઈ” કહી મીનાની બાએ મને આવકાર આપ્યો. “મને એમ થયું કે મીનાની કોઈક બહેનપણી મળવા આવી હશે.”

“હું તેની ઓફિસે ગયો હતો ત્યાંથી ખબર પડી કે તેને તાર આવ્યો છે. એટલે થયું કે ચાલો ખબર કાઢી આવું.”

મીના ત્યાંજ એ ઔરડીમાં એક ખાટલા ઉપર સૂતી હતી. દુબળા મુખ પર સ્મિત લાવી તેણે મને આવકાર આપ્યો. “આ મારું ઘર!” હું તેની પાસે ખુશી ઊપર બેઠો. માળાના જેવી ગંદી આ ઔરડી નહોતી, પરંતુ ફેશનબેલ શણગારેલા બ્લોક જેવી સ્વચ્છ પણ નહોતી. આ ઔરડીમાં જ મકાનની સર્વ સગવડો ગોઠવવાની હતી. તેમાં આત્મભાવે ઔરડીને બની શકે તેટલી સારી રીતે ગોઠવવાની કાશિશ મીનાએ કરી હતી. છતાંય સુધડતા કે વ્યવસ્થા તે આણી શકી નહોતી તેમ દૂંડા અને વાસણોની ગોઠવણ ઊપરથી લાગતું હતું.

“કેમ થું થયું છે?” ફરજિયાત બીજેથી ધ્યાન બેંચી લઈ મેં મીનાને પૂછ્યું.

“સારું છે” તેણે સ્મિત કર્યું અને ઉધરસ ખાંધી “ખાસ કંઈ નથી” પણ પાછી તેને ઉધરસ આવી.

“મીના તું બહુ વાત ન કરે તો સારું” તેની બા વચ્ચે જ બોલી “તારાથી બોલાતું તો છે નહિ અને ઉધરસ આવશે તો છાતીમાં નાહકનું દુખ્યા કરશે.”

“તને તો બા આવું કહ્યા વગર આવતું જ નથી! કંઈ મળવા આવ્યું હોય ને તેની સાથે વાત પણ ન કરીએ તે કેવું લાગે?”

મારા તરફ જોઈને તે બોલી “ જાને એવું કહેવાની ટેવ પડી છે તમે માહું ન લગાડશો.”

“ હું તો તારા હિતમાં જ કહું છું.” તેની માથે જવાબ આપ્યો અને મારા તરફ જોયું. “ તમને પણ લાઇ નથી લાગતું કે મીનાએ વાત ન કરવી જોઈ એ.”

“ તમે શાંત સહ રહોને ! ” મારે હવે બોલવું જ જોઈએ એમ મને લાગ્યું.

“ વાત તો પછીથી ક્યાં નથી થતી ? એ કાંઈ છેલ્લીવાર મારે મળવા નથી આવ્યા. વાત કાંતે થશે ” તેની બાજે જ વચ્ચે જવાબ આપ્યો.

“ અરે કાલ તો કાણે દીડી છે ? કાંતે જીવતા હોઈશું કે નહિ તેનીય શી ખબર ? ”

“ હોવે ! એમ કાંઈ મોત સહેલું નથી—માગે મોત મળી જતું નથી. ”

મને થયું કે આવી નાની તકનાર અને વચ્ચે થયાજ કરતી હશે. હું ખુરશી ઉપરથી ઊભો થયો.

“ જો બા ! તમને જોડું લાગ્યું લાગે છે ” મારા તરફ જોઈને મને આરા આપતી હોય તેમ સનામચ્છ અવાજે તે બોલી “ જવાનું નથી. એસો ! ”

તેની બા સારા તરફ દયામણા મુખે દષ્ટિ કરી બોલી. “ એ જોડું ઠહે છે લાઈ ! હું કાંઈ દિવસ તેની વાતમાં વચ્ચે આવતી નથી.”

હું જવાબ આપું તે પહેલાં તો મીનાએ જવાબ આપી દીધો “ બા તું એમને મારે આ કરી લાવ નહિતર હું પથારીમાંથી એકી થઈ જઈશ.”

એની વાતની ધારી અસર થઈ ગઈ. બા ચાલી ગયાં. હું બેઠો

પણ ખુરશી જાણે તપાવેલા લોઢાની હોય તેમ ભારે અકળામણ થતી હતી.

“તમે માફ ન લગાડતા. મારી જાનો સ્વભાવ પડ્યો છે. મારા જાપુ ક્ષયથી મરી ગયા તેથી મારી ઉધરસે તેને ચિંતા થાય છે.”

મારી અન્ય મુલાકાતોએ મા દીકરી વચ્ચે થતી આવી ઝીણી ઝીણી તકરારોથી હું ટેવાઈ ગયો. ખીજીવાર હું આવ્યો ત્યારે મીનાની ઉધરસ સંભળાતી નહોતી અને તેની તબીબીત સાવ સારી થઈ ગઈ હતી તેમ લાગ્યું, છતાં તેની માતાની ચિંતા ઘટી નહોતી. મને એમ થયું કે મારી હાજરી એ જાનને વચ્ચેની તકરારમાં કારણભૂત હશે કારણ કે મારી સાથે વધતા જતા પરિચય તરફ તેની આશંકા પ્રગળા જતી હોય તેમ માનવાને કશું કારણ હતું કે નહિ તેણે હું ન'તો જાણતો આમ છતાં તે મારા તરફ આશંકા કે વહેમી દૃષ્ટિએ જોતી હતી તેમ પણ કેમ કહી શકાય? અને મને તે સદાય આદર દૃષ્ટિએ જોતી હતી તેમ પણ કેમ કહી શકાય? મને તે સદાય આદર આપતી, સારી રીતે વાત કરતી, છતાં મીના મારી સાથે વધારે વખત ગાળતી તે તેને ક્યારું હોય તેમ મને લાગ્યું નહિ. અમને જાનને તે ભાગ્યે જ એકલાં પડવા દેતી. અમારી વાતોમાં તે ભાગ ન લેતી હોય તો પણ ખુણામાં બેસી ભરતકામ કરતાં તેનાં કાન આંખ અમારાં તરફ જ હતાં તેમ મને સદાય લાગતું. વચ્ચે વચ્ચે વિષયનો મર્મ કે અર્થ સહમજ્યા વગર તે વાર્તાલાપમાં જૂકાવતી. પણ મીના તેને દૂંકાવી નાખતી અને સંભળાવી દેતી.

“જા અમે તો ખીજી વાત કહીએ છીએ. તને એમાં શું સમજ પડે.”

“હા ભાઈ અમને શું સમજ પડે! અમે તો હવે ધરડી ડાળ જેવા થયા.”

આમ છતાં જ્યારે સમાજની વાતો નીકળતી ત્યારે અમે

ત્રણે જણાં આનંદથી તેમાં ભાગ લેતાં અને બાની દરમ્યાનગીરી એક રીતે આવકારૂપ થઈ પડતી. માળાની તમામ વાતોનો તે જીવંત કોશ હતી.

“ મેના સાસરેથી પાછી આવી છે. ”

“ ક્યારે ? ” મીના પૂછતી.

“ બે દિવસથી. સુવાવડ સુવા આવી છે. ”

“ ઇસ્પીતાલમાં લઈ જાય તો સારું. આવા સ્થળે તો બિચારી હેરાન થઈ જશે. ”

“ તને ઇસ્પીતાલમાં મોકલીશું ” કતરાતી આંખે મારા તરફ જોઈ બા બોલી.

“ બહુ સારું હવે ” મીનાએ મોં ચઢાવ્યું, પરંતુ તેની આંખમાં વસતી મુગ્ધતા આંધી ન ગઈ. વધુ ઉત્સુક બની.

હું હવે અકવાડિયામાં બેવાર જતો હતો. મારો જવાનો સમય સંધ્યાકાળનો હતો. જમી પરવારીને જ ત્યાં જવા નીકળતો જોઈ આગ્રહ કરે તો પણ હું ના પાડી શકું. હમેશાં ત્યાં હું એકલો જ મુલાકાતી નહોતો. કોઈકવાર તેની સાહેલીઓ કે કોઈ સગાસંબંધી ત્યાં મળવા આવતાં એવે વખતે હું સામાન્ય રીતે મૂંગો રહેતો. મીના મારી મરકરી કરતી પણ એ મરકરી મને ચર્ચામાં ધસડી આણવા સફળ ન બનતી. હું આવતો ત્યારે મીના બીજાઓને દૂર કરવા પરોક્ષ પ્રયત્ન આદરતી અને મારાથી તે અંગોચર રહી શકતા નહિ. હું મનમાં મલકાતો. કોઈકવાર મીનાની ખાસ બહેનપણી વિમળા ત્યાં આવતી ત્યારે હું ચીડાતો અને અંદર ને અંદર બળી જતો, કારણ કે તે ઊઠવા જતી તો પણ મીના તેને આગ્રહપૂર્વક રોકી રાખતી. તેના ગયા પછી મોં ચઢાવી રાખતો હું બેસી રહ્યો હોઉં તો મોં મલકાવી લે કહેતી “ કેમ બહુ ચીડ ચઢી નહિ ? ”

“ના ના એવું ખાસ કંઈ નહિ.”

“હવે જૂઠું શું કરવા બોલો છો? અંદરથી તો મારા ઉપર બહુ બહુ થઈ ગયા હશે. એમ થતું હશે કે આતે કેવી છોકરી છે!”

“કેમ કેવો છે?” મારો ભાવ વળી પાછો આનંદી બનતો હતો.

“એક જણ બેઠું છે, તેની લાગણીની દરકારજ નથી કરતી; અને સાવ નિષ્કુર હોય તેમ બેપરવા બની વર્તે છે.”

આવી વાતો તો સ્વભાવ હંમેશની બની જતી, અને અમે પાછા વાતોના તડાકે ચઢતાં.

તેની બાની ચાર આંખો અમારા ઉપર રહેતી હતી તે તો હું ક્યારનોય બેઠું શક્યો હતો. તે અમને છોડીને બહાર જતીજ નહિ. હું ન આવ્યો હોજી તેવાજ દિવસોએ તે સગા સંબંધીઓને મળવા જતી. અમે બન્ને અમસ્તા બારીએ જઈને કાંઈવાર લગોલગ બેસી રહેતાં તો તે તુરંતજ ટીકા કરતી, પરંતુ તેની ટીકા કરવાની રીત વિચિત્રજ અને બુદ્ધિયુક્ત હતી. તે સીધી રીતે ટીકાર કરવાને બદલે મીઠી રસ્તા ઉપર શું થાય છે તે જાણવાની જિજ્ઞાસા ઉઘડી બની ગઈ હોય તેમ રસપૂર્વક મિનીટ મિનીટના અંતરે સવાલો મૂકતી. મીઠી જરા ઘોંઘાટ થતો ને તે પૂછતી:

“શું થયું મીના?”

“કંઈ નહિ. પેલા ગાંડાને છોકરાઓ પજવે છે. ગાંડા તેમને ઢેખાળા મારે છે.”

“એતો મેં ધાર્યુંજ હતું.”

મીના બાહ્ય ગુસ્સો બતાવતી “તો પૂછે છે શું કરવા?”

એક સવાલનો આવો અંત આવતો ત્યાં બીજો સવાલ પૂછવા

જેટલી હિંમત હું તો ન કરું, પણ મીનાની બા બાણે ટેવાઈ ગઈ હોય તેમ બીજે સવાલ કરતી. અમે બારીએ ઊભા ઊભાં સમીપતાની હુંક માણવાનું મૂકી પાછા ખુરશી ઊપર આવીને બેસતાં ત્યારેજ તેને જંપ વળતો. અને તેની જિજ્ઞાસા પણ તુરતજ સંતોષાઈ ગઈ હોય તેમ તેમ બારી પાસે ન જતાં સીવણનો સામાન લઈ સીવવા બેસી જતી.

મારી નોકરી ચાલી ગઈ હતી અને હું સડકજપ બની ગયો હતો. મીનાને એ વાત કરતાં પહેલાં હું શરમાયો. પણ તે બહુ વગર રહેવાનીજ ન હતી. અમે લગભગ દર અઠવાડીએ મેટિવી શોમાં સિનેમા જોવા જતાં હતાં અને તેના પૈસા હુંજ ખરચતો એટલે મેંજ તેને વાત કરી.

“ મુઆઈમાં નોકરીની તો બારે ચિંતા હોય છે. હુંય શિક્ષિકાની નોકરી બોળું છું છતાં મળતી નથી ” મીનાય ઉદ્વિગ્ન થઈ હતી. તેની પાસે હમણાં એ ટયુસન હતાં અને તેમાંથી તે ધરખર્ચ ચલાવતી હતી. ધરખર્ચ માંડ માંડ પૂરું થતું હતું તે હું જાણતો હતો. મનેય તેને મદદ કરવાનું બહુ મન હતું પરંતુ હવે તો મારી મૂંઝવણનેજ હું માર્ગ શોધતો હતો ત્યાં મારી લાચારી પ્રગટ કર્યા સિવાય અન્ય રસ્તો ન હતો. મારી મૂંઝવણને પામી ગઈ હોય તેમ મને તે એક દિવસ બપોરે જમવા તાણી ગઈ. મારી અનિચ્છા છતાંય તેને આગ્રહને મારે તાબે થતુંજ પડ્યું.

હું બપોરે તો બા બેર પહેલીજ વાર ગયો હતો, પણ મીનાએ કુશળતાપૂર્વક મારો બચાવ કર્યો. મને આ સમયે જોઈ બાળે આશ્ચર્ય થયું. “ કેમ હમણાં કામે નથી જતા કે શું ? ”

હું જવાબ આપું તે પહેલાં તો મીનાએ જવાબ આપ્યો “ હું બાણાઈને આવતી હતી ત્યાં એ રસ્તામાં લોજમાં જમવા

જતા મળી ગયા, તે મારી સાથે તાણી લાગી. કહ્યું કે અમારે ત્યાં જન્મજો.”

મુંબાઈમાં સવારે નવ વાગ્યે નોકરીએ જવું પડે છે, અને જન્મવાનું અપોરના બાર વાગ્યે રાખવું પડે છે, એ હકીકતનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરવાની તક મીનાએ જતી ન કરી. પછી તો મને પૂછ્યા વગર તેણે બાને શેટલીઓ બનાવવાનું, અથાણું કાઢવાનું, કહી દીધું અને હાંશપૂર્વક મારો પાટલો મંડારી મને જન્મવા બેસાડી દીધો. જમાડતાં જમાડતાં જ તેણે મને આમંત્રણ આપી દીધું કે લોજમાં જન્મવા જવ છો તેના કરતાં અહીં આવવાનું રાખજો. “કેમ બા તને શું લાગે છે?”

આમંત્રણ અપાઈ ગયા પછી બા ના પાડી શકે તેમ ન હોતું “હા, હા, એમાં શું? કેમ હમણાં ઘેર કાઈ નથી કે શું?”

મારે ઘેર મારા સિવાય બીજું કાઈ ન હતું. પણ એ વાત મીના સિવાય મેં બીજા કાઈને જણાવી ન હતી એટલે મારે માટે તુરત જવાબ આપવો અશક્ય હતું. પણ મીનાએ તરતજ મારી મૂંઝવણ ટાળી: “તેમનાં બા મામ મયાં છે એટલે એ લોજમાં જન્મવાનું રાખે છે”

હું કૃતસતાપૂર્વક મીના તરફ જોઈ રહ્યો. તેની આંખો મને એમ કહી રહી હતી કે એમાં શું? એતો મારી ફરજ છે. તમારી મુશ્કેલીમાં આટલો મારો સાથ નહિ હોય તો કોનો હશે?

એક દિવસ હું જન્મતો હતો તેજ વેળાએ વિમળા આવી પહોંચી. વિમળા ધણા દિવસથી દેખાઈ ન હતી. તેની ટેવ મુજબ તે ધડાધડ કરતીજ અમે જન્મતાં હતાં ત્યાં આવી પહોંચી. તેણે માથે ઓઢ્યું હતું—જાણે ગૃહિણી બની ગઈ હોય તેમ.

“ધણે દિવસે વિમળા?” સૌથી પહેલો આવકાર બાએજ

આપ્યો. વિમળાનું આગમન તેને સૌથી પ્રિય હતું. વિમળા પાસે બાને ગમે તેવી વાતોનો અખૂટ ભંડાર હતો. ખૂણામાં પડેલો પાટલો લઈ તે મીનાની નજીકમાં બેસી ગઈ.

“કેમ લાણું પીરસું?” બાએ પૂછ્યું.

“ના રે! હું તો ખાધનેજ નીકળી છું.”

“તારા વિવાહ થવાના હતા એવું તું છેલ્લી વાર મળી ત્યારે કહેતી હતી, તેનું શું થયું?” મીનાએ પૂછ્યું.

“થઈ ગયા અને આજે તો હું લગનના નોતરાં દેવા આવો છું.” વિમળાની આંખમાં તોફાન હતું તે હું બેધ શક્યો.

“છોકરો કેવોક છે?” બાએ પૂછ્યું.

“બેઠમાં જાય છે અને મહિને સો રૂપીઆ લાવે છે” તેના મુખ ઉપર અભિમાન પ્રગટ્યું.

“ત્યારે તો તારાં ભાગ્ય ઊઘડ્યાં.” માની આંખોમાંથી એક જાતનો પ્રકાશ જણાવા માંડ્યો.

મીનાએ સ્મિત સાથે અલિનંદન આપ્યાં. મેંય મુખ પ્રકુલિત રાખી અલિનંદન આપવા પ્રયત્ન કર્યો પણ એ પ્રસન્નતા આવી શકીજ નહિ. હું બેઠાર હતો. એ હકીકતના સ્મરણરૂપેજ બેઠની નોકરીની વાત થઈ હોય તેમ મને લાગ્યું.

“આ જમાનામાં સો રૂપીઆય કેને મેળે છે? નોકરીના જ સાંસા હોય ત્યાં!” બાએ વાત આગળ ચલાવી. તેમણે એકાદ દાણ વાત વચ્ચે મારા તરફ દષ્ટિ ફેંકી લીધી.

“સ્વભાવ પણ બહુ સારો છે. વિવાહનું નક્કી થયા પછી બાએ મળ્યાં હતાં અને સાથે ફરવા પણ ગયાં હતાં. ખૂબ ગમ્મત કરાવી મીની, તનેય ગમશે. હું તને મેળવી આપીશ.”

“મારે તો કાંઈ મળવું નથી.” મીનાએ મારાં સામું જોઈ માત ઊડાવી. મને આ ચર્ચાથી દુઃખ થતું હતું એ તે પારખી ગઈ હતી.

“મળ્યા વગર તે કાંઈ ચાલવાનું છે ? બોલ ક્યારે આવીશ ? મેં તેમને પરમદિવસે ચોપાટીએ મળવાનો વાયદો આપેલો છે.”

“તારું નસીબ સાચે જ જોરદાર કહેવાય.” માએ એક નિશ્વાસ મૂક્યો. “સો રૂપીઆ પગાર, સારો સ્વભાવ, પછી શું જોઈએ ?”

“મા !” મીનાના અવાજમાં કંપ આવ્યો.

“કેમ શું થયું ?” મારા મુખ ઉપરથી સર્વે ભાવ ઊડી ગયા હતા, તે તરફ જોઈ મા બોલી : “ઠીક લાઈ ! નહિ બેલું. મીનાનાં નસીબ પણ...”

“બા !” મીનાનો રોષ વધ્યો હતો.

“સારું બહેન સારું.” ઉતાવળે બાએ વાત પડતી મૂકી. “મારે શું ? હું તો તારા સુખની વાત કંઈ છું. તને ન ગમે તો મારે શું ? બસ ! કેમ વિમળા !”

અમારા ત્રણેમાંથી કાંઈએ ઉત્તર ન આવ્યો.

અઠવાડીઆમાં શનિવાર આવતો અને મને મારી જાત તરફ ધિક્કાર છૂટતો. શનિવારે અમે સિનેમા જોવા જતા પરંતુ હું ત્યારથી બેકાર બન્યો ત્યારથી અમે બંધ થઈ હતું. મીનાએ મને બેએકવાર આગ્રહ કર્યો હતો, પરંતુ તેનીય ગરીબ સ્થિતિ હું જાણતો હતો. તે માંડ માંડ જીવન ચલાવતી હતી, ત્યાં વળી આવા શોખનું ખર્ચ તેને માથે નાંખવામાં મને શરમ આવતી હતી. તેના એ આગ્રહને હું વશ ન થતો.

“શનિવારે ઘેરજ બેસીશું. બા ફોઈમે ત્યાં દર શનિવારે જાય છે. એટલે ત્રણ ચાર કલાક ખાસ્સી નિરાંત મળશે.”

હું શનિવારે જાણીજોઈને પાંચ વાગ્યા પછી ગયો, જેથી બા બહાર નીકળી ગઈ હોય પરંતુ હું જ્યારે ગયો; ત્યારે તે ઘેરજ હતી. મને જોતાં જ મીનાએ પૂછ્યું “તું ફોઈયાને ત્યાં ક્યારે જવાની છું?”

હડે કલેજે બાએ જવાબ આપ્યો. “જોઈ છું, આ ભરવાનું કામ પૂરું થયે વાત. તમે અહીંજ બેસવાના છો?”

“હા !”

“મને લાગે છે કે હુંય નહિ જાઉં. ત્યાં જતાં કંટાળો આવે છે.”

“એતો તેં આજે જ કહ્યું?”

“લે, એમાં કહેવા જેવું શું હતું?” મોં મચકાડી બા બોલી. “બધુંય કહેવાનું હોય છે?”

“સારું ન કહીશ” મીના ચીડાઈ હતી. બા એ દાઝયા ઊપર ડામ દેતી હોય તેમ બોલી, “નોકરી ન હોય અને આમ ઘેર બેસી રહેવું પડે તેમાં મિત્તજ ઠેકાણે નયે રહે.”

“મારે કાંઈ સાંભળવું નથી બા !”

“નહિ જોલું બસ ! તમે બન્ને ચાતો કર્યા કરો, આ હું મારા કામમાં બેઠી, બસ.” પણ જવાની વાત તો તેણે કાઠીજ નહિ.

દર શનિવારે આમ જ બનતું. અમેય કંટાળ્યા હતા. બા ફોઈયાને મળવાની વાત કરતાંજ નહિ.

મને તે બહાનાસર તે ઘેરજ રહેતી. જમાની વચ્ચે નક્કી થયા મુજબ મીનાએ સૂચના કરી કે આપણે ત્રણે જણો માર્શીયાને

ત્યાં જઈએ, ઘરની નિરસતાનો એ રીતે અંત આવશે. એ વિચારને મારું અનુમોદન તો પ્રથમથી મળી ચૂક્યું હતું.

બાએ પ્રથમ તો આનાકાની કરી પરંતુ આ સૂચનાથી તેને આનંદ થયો હતો, એ ચોક્કસ. “તમે બધાં આવતાં હો તો જઈએ, બાકી મારી ઇચ્છા નથી.”

અમે ઘર બહાર નીકળ્યાં. મા અમારેથી થોડે અંતરે ચાલતી હતી. અમે મૂંગા મૂંગા ફર્યાના ઘર સુધી પહોંચી ગયા.

ફર્યાએ બંને માદીકરીને આવકાર આપ્યો. અને મારા તરફ બારીક નજરે મારી પરીક્ષા લેતાં હોય તેમ બોલ્યું. એ પછી હું બાણે ત્યાં છુંજ નહિ તેવી રીતનો વર્તાર શરૂ થયો.

મારી આ બતની ઉપેક્ષા એક રીતે મને આવકારદાયક થઈ પડી. કારણ કે એ રીતે એક શ્રીતા બનીને તેમની વાતો સાંભળવાનો મને મોકો મળ્યો હતો. અનિવાર્યપણે કાંઈકના લગ્નની વાત ચર્ચાતી હતી.

“કુસુમના વિવાહ થયા પણ પાછળથી છોકરાએ ના પાડી. સગપણ શેડે ક્યું. આજના જુવાનીઆ હોય છેજ એવા. છોકરી કાણી કુમડી કાંઈ નથી. ઘર પણ સારું છે તોય આવું થયું.”

મીના પણ મારી માફક ચૂપજ હતી.

“જવાદોને તેમની વાત! હવે તો ફૂંકી ફૂંકીને પગ મૂકવા જેવું છે. નહિતર કાણુ કોને છેતરી જશે, તેની શું બબર પડે?”

બાએ કહ્યું

“તમને તો લગ્ન સિવાય બીજી વાત જ સૂઝતી નથી.”

મીના વાત બદલવા વચ્ચે બોલી.

“લગ્ન સિવાય સંસારનું ગાકુંજ ક્યાં આગળ ચાલે તેમ છે?”

ફર્યા ઠપકા આપતાં હોય તેમ બોલ્યાં.

“આ મીનાને માટે ય સારો છોકરો જોઈએ પણ છે. કાંઈ જડતું નથી.”

ફળિયાએ મારા સામું ફરી જોયું. વરરાજની ચુંટણીમાં મારો નંબર કેટલામો આવી શકે તે તપાસતાં હોય તેમ મને ધારી ધારીને જોવા માંડ્યો.

“કેમ પસંદ આવે છે કે શું” મીનાએ ધૃષ્ટતાપૂર્વક ફળિયાને પૂછ્યું. ફળિયા ડઘાઈ ગયા. મીના આવું પૂછશે તેવી આશા તેમને નહોતી.

“હવે બહુ ચિંતાવણી ન થા.” બાએ મીનાને દાખવા કેશિસ કરી. પરંતુ મીના એમ નમતું મૂકવા તૈયાર નહોતી.

“તો પછી આવું બોલતાં તમને શરમ નથી આવતી?” ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં તે ત્યાંથી ઊભી થઈ ગઈ. “અમે ઘેર જઈએ છીએ. તારે જ્યારે આવવું હોય ત્યારે આવજે.”

“એસ તો ખરી! આમ વાતવાતમાં ચીડાઈ શું જાય છે?” બાએ તેને વારવા પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ મીનાને એસાડવાનું કામ સરળ ન હતું.

અમે ત્રણે જણાં ત્યાંથી ઊઠ્યાં. રસ્તામાં બાએ થોડો ઉપદેશ આપવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ મીનાનું એ વાત ઉપર લક્ષ જ નહોતું. એ જોતાં તે ય શાંત થઈ ગઈ.

મને નોકરી મળી ગઈ હતી એટલે મેં મીનાને ત્યાં જમવાનું બંધ કરી દીધું હતું. મારી મુલાકાત પણ એ કારણે રોજની બનવાને બદલે સાપ્તાહિક બની ગઈ હતી. શનિવારે સિનેમા જોવાનો કાર્યક્રમ પૂર્વવત્ ચાલુ કરી દીધો હતો પરંતુ ત્યાં એક જ વાર જઈ શકાયું. બીજે અઠવાડીએ તો મારે એને ઘેર જવું જ પડ્યું, કારણ કે ફરી પાછી તે પથારીમાં પડી હતી. આ વખતે ખાંસીનું

આક્રમણ પ્રથમ કરતાં વિશેષ હતું. હું જઈને તેની પાસે બેઠો કે તુરત જ આંખે પ્રેમપૂર્વક કહ્યું: “બહુ વાત ન કરીશ મીના !” મીનાએ તેનો વિરોધ ન કર્યો પણ જરા સ્મિત કર્યું. આ અંદર રસોડામાં ગયાં. અમને બન્નેને એકલાં મળવા દેવાનો ઇરાદો હોય તેમ મને લાગ્યું.

અમે બન્નેએ એકબીજાના સામું જોયું. મારો હાથ ખાટલાની ઇસ ઉપર હતો એ તેણે ધીમે રહીને પોતાના હાથમાં લઈ લાવ્યો. મને સંકાય થયો અને હાથ પાછો ખેંચવા હળવો પ્રયત્ન કરી જોયો, પરંતુ તેણે દૃઢતાથી પકડ લીધી હતી. માથું હલાવી તેણે મને પ્રયત્ન કરવાની મના કરી. રૂપેરી પડદા ઉપર આવતા મૃત્યુ-દશ્યનું પુનરાવર્તન થતું મને લાગ્યું. મારી આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. પ્રથમ જ વાર આવો આંસુરાશિ જોયો હોય તેમ તે મારા તરફ ધારીધારીને જોઈ રહી. તેણે મારો હાથ તેની છાતી ઉપર મૂકી જોરથી દાબ્યો. એક ફિક્કું હાસ્ય કરી તે બોલી : “આમ ગાંડા શું થાઓ છો ? તમેય હિંમત હારશો તો...”

મારે ઘણું કહેવાનું હતું પણ અંતરની લાગણીને વ્યક્ત કરવા શબ્દો જ મુખે ન આવ્યા. તેના માથા ઉપર હાથ મૂકી હું ધીરે રહીને ગળુગણ્યો: “તને જરૂર ઠીક થઈ જશે.”

તેને આનંદ થતો હોય તેમ તેણે માથું ધૂણાવી હા કહી, “હું થોડા દિવસમાં મારે ગામ જવાની છું એટલે તો જરૂર સારું થઈ જશે.”

મેં પ્રસન્ન દેખાવા પ્રયત્ન કર્યો. તેના જવાના સમાચારથી મારું દુઃખ વધ્યું હતું તે હું કેમ કરીને કહું ?

તેની આ રસોડામાંથી આવી ગઈ હતી. “મીના તું સારું જાય તો સારું.”

મીનાએ આંખો બંધ કરી દીધી હતી. પણ મને જેવા જ ઊઘાડી. એ દષ્ટિમાં ઉરસંધાનના મીઠા કોણ હતા.

હું જ્યારે ફરીવાર ગમે ત્યારે જવાની તૈયારીઓ થતી હતી. મીનાની તબિયત ઠીક થઈ હતી. જવાના દિવસથી હું સાવ અસાત હતો. એ વિશે મીનાએ કે તેની બાએ કાંઈએ વાત કરી જ નહોતી. હું ગયો ત્યારે તેની બાએ કહ્યું “અમે કાલે જઈએ છીએ.”

મેં મીના તરફ જોયું. મીના એક પેટીમાં વાસણો ભરતી હતી હું તેને મદદમાં ગયો. હું શાંત હતો પરંતુ વાતાવરણની વિયોગની અસરથી મુકત રહેવા માંગતી હોય તેમ મીના તરેહતરેહની વાતો કરતી હતી.

“મેં તો બાને ના કહી કે આપણે આ બધો સામાન લઈને શું કરવા જઈએ? તબિયત સારી થએ પાછા તો આવવું જ છે, તો નાહકની આ તકલિફ! પણ એ માનતી જ નથી. કહે છે કે સામાન કાને ત્યાં મુકીએ? મેં તમારું નામ આપ્યું પણ તેનીય એણે ના પાડી.”

થોડીવારમાં તો બધી તૈયારીઓ થઈ ગઈ. પથારીઓમાં મોટો બિસ્તરો બાંધવામાં આવ્યો હતો. બીજી બે ટ્રુકો વાસણો તથા લુગડાંની થઈ હતી. પલંગ, ખુરશી, પડોશમાં રહેતા મનોરમા બહેને લઈ લીધાં હતાં. તે કામ પરવારીને અમે બાકી પલંગ ઉપર બેઠાં. હવે કાંઈ બાકી રહેતું નહોતું, તે તપાસી બા પણ અમારી સાથે જોડાયાં.

“આજે તો તમને આ નહિ પાછ શકાય.”

મીનાએ બેસતાં જ કહ્યું.

“હા. વાસણો ને પ્રાયમસ બધું બાંધી દીધું છે. ઠાંઠ સવારની ગાડીએ તો જવાનું છે.”

હું અનુત્તર રહ્યો.

“ચાલો ! આપણે બહાર જઈએ ” મારા તરફ જોઈને મીના બોલી. આ તરફ જોઈને તેણે કહ્યું “ હું બહાર જઈને હમણાં આવું છું.”

“તારી તબીયત સારી નથી, ને ક્યાં જાય છે? અહીંયાંજ બેસોને ! ”

“ ના અહીંયાં નથી ગમતું ” કહી તે ઊભી થઈ.

“ હું ના પાડું છું મીના ! અહીંયાંજ બેસો ” ખાતો અવાજ જરા સખ્ત બન્યો હતો.

મીના પોતાની જગ્યાએ ઊભીજ રહી. “મારા કામમાં તું વચમાં આવે તે નથી ગમતું મને આ ! આજે હું તારું કહ્યું નથી કરવાની.”

મા દીકરી વચ્ચે આવી છુભાજોડી અટકાવવા હું બોલવા જતો હતો. “આપણે ત્રણે જણાં...”મને વચમાંથીજ અટકાવી તે બોલી. “ મારે તમારું નથી સાંભળવું. ચાલો ઊઠો ” “ ભલે બનવ ! મારે શું ? ” ખાતું મોં ચઢ્યું હતું પણ મીના આજે એ કશા ઊપર ધ્યાન આપવા તૈયાર ન હોતી. તે ઓરડા બહાર નીકળી હુંય તેની પાછળ ધસડાયો.

છેક ચોપાટી સુધી અમે ચાલ ચાલ કર્યું. મીનાની ચાલમાં ન'તી સ્ફૂર્તિ કે ન'તી ચપલતા “ આપણે આજે તો સાથેજ ચાલવું છે.”

કાણુ જાણે કેમ, અમે લગભગ પાછા ફર્યા ત્યાં સુધી શાંતજ રહ્યા; ચોપાટીના દરિયાની આનંદ લહરીનો ધૂ ધૂ અવાજ શબ્દોમાં પ્રતિબોધિત થવા અસમર્થ નીવડ્યો. માત્ર હૃદયપાત્ર દુઃખથી, વિરહ શોકથી છલોછલ ભરાઈ ગયું હતું. અમે છેક ત્રણે દશ વાગ્યે પાછા ફર્યા. મીનાની ઓરડીમાં દીવો હજીય બળતો હતો. આ બગતી હોય તેમ લાગતું હતું.

“તમે અહીંથીજ પાછા વળી જવ” દાદરા આગળજ મીનાએ મને કહ્યું. તેનો હાથ મેં મારા હાથમાં લીધો. “સવારે સ્ટેશન ઉપર ન આવતા” તેણે મને કહી દીધું “મેં પરાણે હિંમત રાખી છે. કદાચ તૂટી જવાશે.”

“મીના કાગળ લખીશને ? જરૂર હોં.”

“હું” એટલો દૂંકો ઉત્તર તેણે આપ્યો. તેની આંખમાંથી આંસુ ટપકી મારા હાથ ઉપર પડ્યા. મારા હાથમાંથી હાથ જેવી લઈ તે દાદરા ચઢી ગઈ.

હું દાદરાનો કંઈકે પકડી તેને જતાં જોઈ રહ્યો. તે એરડીમાં ગઈ ને ત્યાંથી સખ્ત ઉધરસનો અવાજ મારા કાન ઉપર અથડાયો. આખે રસ્તે તેણે એક વાર ઉધરસ ખાધી ન હોતી. મારે માટે તેણે એ પ્રવાહને રોકી રાખ્યો હતો.

મારી સ્વસ્થતા લગભગ નાશ પામી હતી. હું એ જગ્યાએથી ચાલી નીકળ્યો. મારા પગની ગતિ વિશે મને ખબર ન હોતી. મારા મગજ આગળ મીનાની છબી વારંવાર તરત આવતી હતી. વ્યાસમાં ગાળેલા એક દિવસનો વિસ્તાર આજ સુખીમાં કેવો વિશાળ થયો હતો ! અને આજે એ વિશાળતા કેવા શત્રુ સ્વરૂપમાં પલટાઈ ગઈ હતી !

થોડાકજ દિવસ પછી રજા લઈ હું વ્યાસ ગયો. મને મુઆઈમાં ગોઠવું નહોતું. વ્યાસ પહોંચ્યાને બીજે દિવસે કાઠિયાવાડના એક શહેરની છાપવાળો કાગળ હતો. કાગળ મીનાની ખાતો હતો; અને સમાચાર તેમાં મીનાના મૃત્યુના હતા.

એ દિવસે અમારા પરિચયને બરોબર એક વર્ષ પૂરું થતું હતું. જીંદગીમાં એ એકજ વર્ષ ક્યાં ગયું છે તેની મને ખબર નથી પડી. ત્યાર પછીના વર્ષો મને ખૂબજ લાંબા લાગ્યા છે.

પરાયાં અને પોતિકાં

શ્રી તંત્રી, સત્યકથા

સાચી બીનાઓને આપ આપના પત્રમાં સ્થાન આપો છો-તો મારેય એક કોયડો છે. આપ તેનો ઉકેલ સચવશો તો હું આભારી થઈશ.

મારો આખો ઇતિહાસ નીચે પ્રમાણે છે. હું અઠાર વર્ષની વયે વિધવા થઈ. મારાં લગ્ન સોળ વર્ષની વયે થયાં હતાં. મારા પતિ કોલેજમાં ભણતા હતા. તેમનો સ્વભાવ આનંદી અને મળતાવડો હતો. મારા ઊપર તેમનો ખૂબજ પ્રેમ હતો. મારા સસરાનું આખું કુટુંબ આપુંજ હતું. સાસરે ગાળેલાં એ બે વર્ષ હું કોઈ દિવસ ભૂલી શકું તેમ નથી. મારા એ બે વર્ષના સહજીવનની સ્મૃતિએ લતા મારી સાથે છે.

પરંતુ મારા નસીબજ પ્રુટેલાં હતા. મારા પતિને ટાઈફોઈડ લાગુ પડ્યો અને એ તે પ્રાણહારીજ બન્યા. તેમના મૃત્યુ બાદ હું થોડાક દિવસ સાસરે રહી. પણ પાછળથી પિયર આવી. લતા મારી સાથેજ હતી. હવે હું પહેલાની સાફક સાસરે ન દોતી જતી. સાસુ તો ખૂબ આગ્રહ કરતાં પણ મારું કુઃખ ત્યાં વધુ ઉગ્ર બનતું. મારા મન ઊપર પતિના મૃત્યુની ઘેરી અસર પડી હતી. પરંતુ લતાનાં ભાવિ સારૂ મારે મારા મનને સ્વસ્થ બનાવ્યા વગર છૂટકો ન હોતો. લતાને મારે ખૂબ સુંદર સંસ્કારી છોકરી બનાવવી હતી અને તેને માટે મારે પોતાને જેટલો વિકાસ કરવો જોઈએ તે કરવા પણ હું તૈયાર હતી.

લતાને લક્ષ્યમાં રાખી મેં બાલમંદિરની તમામ તાલિમ મેળવવાનું

નક્કી કર્યું. મારા પિતાને મેં એ વાત કહી. તેમને એ વિચાર ગમ્યો, અને તુરતજ તેમના એક મિત્ર મારફત એક બાલમંદિરમાં ગોઠવણ કરાવી.

મેં બાલમંદિરમાં જવા માંડ્યું. બાલમંદિરમાં ત્રણ શિક્ષક હતા. બાલમંદિરના સંચાલકે તેમાંના એક નરુભાઈ સાથે મને કામમાં ગોઠવી આપી. પહેલાં તો મારે નરુભાઈ કેમ કામ કરે છે તે જોવાનું હતું. જ્યાં મને અસાધારણતા લાગે અગર સમજ ન પડે ત્યાં તેમને પૂછવાનું સૂચવ્યું હતું.

બાલમંદિરનું વાતાવરણ પ્રસન્ન અને સ્વચ્છ હતું. તેમાંય હું જે બાલમંદિરમાં જતી હતી તેની જગ્યાજ એવી. સુંદર હતી! લીમડા તથા આંબાના વૃક્ષોની ઘટા નીચેજ છોકરાંઓના વર્ગો લેવાતા. તેમને માટે કામ તથા રમતોનો સામાન ત્યાંજ ગોઠવાતો. નિસર્ગના નિર્બંધ આનંદ બાળકો માણી શકે, એ આનંદના સમયમાં જે સૂચનાઓ થાય તે બાળકો જલદી ઝીલી શકે, અને પોતાનું ધડતર સાધી શકે તેવી જાતના સિદ્ધાંતની પ્રતીતિ મને પહેલે દિવસે થઈ ગઈ. ધરના સાંકડા વાતાવરણમાંથી છૂટીને બાળકો નિર્બંધ આનંદ ભોગવતાં હતાં. તેમને આનંદ કરતાં જોઈ મારું હૃદય હળવું થયું. પહેલા દિવસે તો મેં કંઈ કર્યું નહિ તેમજ પૂછ્યું પણ નહિ. કાસના અંતે નરુભાઈએ પૂછ્યું “કેમ મંગળા બહિન! ગમ્યું?”

મેંય દૂંડો જવાબ વાળ્યો : “હા”

“હજી તો ઘણી મજા પડશે. બાળકો સાથે તમે મળી જશો. એટલે તમને તેની શક્તિનો ખ્યાલ આવશે. મેડમ મોન્ટેસોરીના આપણે આભાર માનવો જોઈએ કે આપણને નૂતન દ્રષ્ટિએ જોતા શીખવ્યું—બાળકોમાં રહેલી આ શક્તિના વિકાસમાંજ આપણા સમાજનું ઉજળું ભાવિ રહેલું છે” આ દૂંડા ઉપદેશ સાથે તેમણે મને થોડીક સૂચનાઓ પણ આપી. મારે બાળકો સાથે ભળવું જોઈએ મારે તેમની તોફાનમસ્તીમાં ભાગ લેવો જોઈએ, તેમના પ્રશ્નોનું

સંતોષકારક સમાધાન કરવું જોઈએ, કાષ્ઠપણ હિસાબે તેમની સાથે ચીડાઈને વાતતો નજ કરવી જોઈએ. મારે માટે આ પ્રાથમિક કામ પણ કઠિન હતું—મારા પોતાનામાં આનંદ ન હોય ત્યાં આનંદી બનીને ધૂમી કેવી રીતે શકું?

મારી મુશ્કેલી મેં નહુલાઈ આગળ રજૂ ન કરી. પરંતુ તે જાણે મારી વાતથી પરિચિત હોય તેમ તેમણે કહ્યું. “હું જાણું છું કે આ બધી સચનાઓ તમને ભારે લાગશે. તમારી વાતની મને ખબર છે. આવી વયમાં આવી આપત્તિનો ધા ધણો પ્રબળ હોય છે. તેનું દુઃખ પ્રચંડ હોય છે. પરંતુ જ્યારે જીવનમાં એક બનાવ આપણી ઈચ્છા વિરુદ્ધ પણ બની જાય છે, ત્યારે અનંતકાળ સુધી તેનો ધા તાજે જ રાખવામાં શો અર્થ છે? તમારે તો હવે તમારો અને લતાનો વિચાર કરવાનો છે. જીવનનો ખ્યાલ કરતા હો તો બનવાકાળ બની ગયું. હવે શોકમાં જ જીવન વ્યતિત કરવાને બદલે આવા સામાજિક સેવાના કાર્ય દ્વારા સમાજને ઉપયોગી બનવાનું તમારે સ્વીકારવું જોઈએ.” તેમણે મારી સાથે પહેલે જ દિવસે ખૂબ વાત કરી. મેં પોતે તો તેમની એકેય વાતનો જવાબ ન વાળ્યો, પરંતુ તેમની સહાનુભૂતિ મને ગમી ખરી.

ખીજ જ દિવસથી હું ધીરેધીરે ક્રમ તરફ વળવા લાગી. રોજના કામના અંતે નહુલાઈ મને પૂછતા “કેમ હવે ગમે છે ખરું?” હું હવે ટૂંકા ઉત્તર આપવાને બદલે સામા પ્રશ્નો મૂકતી અને મારી ચૂંચો રજૂ કરતી. મારે મોન્ટેસેરીના સિદ્ધાંતોનું અધ્યયન કરવું જ જોઈએ એમ નહુલાઈએ સૂચવ્યું—અને તુરત તેમણે જ પોતાની સેવાઓ આપવાનું કબુલ્યું.

બાલમંદિરના મુખ્ય આચાર્યની રજા લઈ અમે સમય પૂરે

થમા પછી બેસતા અને નદુભાઈ અમારો વર્ગ લેતા. એ મને ચોપડીઓ લાવી આપતા. હું નોંધ કરી તેમને જતા તી અને અમે તે ઉપર ચર્ચા કરતા. અમે હવે સારા પરિચયનાં આવ્યા હતા. સાંજે અમે સાથે જ ઘેર જતા અને તે છેક માથા ધર સુધી આવીને મૂકી જતા. મારા ઘરમાં આ વાતનો કોઈનેય વધી નહોતો કારણ કે ઘેર તો પહેલેથી જ મેં એ વાત સહુને કહી દીધી હતી.

આ વર્ગમાં અમે બાલશિક્ષણ ઉપરાંત અન્ય વાતો પણ કરતા. નદુભાઈ સાહિત્યશોખીન હતા અને તે જુદા જુદા કૃતિઓ વિશે મને પૂછતા. હું ન જાણતી હોઉં તેવાઓનો પરિચય આપતા. તેમની કૃતિઓના ગુણદોષ વિશે વિવેચન કરતા; મને તેમનાં પુસ્તકો લાવી આપતા. મારા મન ઉપર તે વિશે કેવી છાપ પડી છે તે જાણવા ઇતેજ્જર રહેતા. કોઈ કોઈ વાર તો અમે બાલશિક્ષણના સિદ્ધાંતો વિશે વાત કરવાને બદલે આવી સાહિત્યચર્ચામાં જ ઊતરી જતા—જે કે આવી ચર્ચા મોટે ભાગે અમે ઘેર જતા ત્યારે રસ્તેજ કરતા હતા.

નદુભાઈ હજીસુધી પરણ્યા નહોતા, એ પણ તેમણે જ મને કહ્યું. લગ્ન વિશે તેમણે પોતે જ એક વાર વાત ઉપાડી. ચર્ચા રોલસ્ટોયના લગ્નસુખ નામના એક પુસ્તક ઉપરથી ઉપડી હતી. એ ચર્ચા થોડીક ચાલી અને એમણે દરખાસ્ત કરી કે: ચાલો આપણે ફરવા જઈએ. રસ્તામાં વાત કરીશું. મેં ના ન પાડી અને અમે ઊઠ્યા. લગ્ન વિશે તેમનો મત સહુ કંતાં જુદો હતો. લગ્નને તે જીવનસહચર્યાની સર્વોચ્ચ ભૂમિકા સહમજતા હતા પરંતુ તે સાથે લગ્નના જુદા જુદા પાસાઓનો ગંપૂર્ણ વિચાર કરવો ઘટે અને એ સર્વ વિશે સમન્વય સ્થાપવો જોઈએ—જ્યાં સુધી આવું એકીકરણ ન થાય ત્યાં સુધી લગ્નમાંથી નીપજતા સુખના

સર્વોચ્ચ શિખરે ન પહોંચી શકાય. એટલા પૂરતું જીવન અપૂર્ણ જ રહી જાય.

આ વિષયનો તેમનો અભ્યાસ ખૂબ જ ઊંડો હતો. લક્ષ્મી માનસશાસ્ત્રીય, આર્થિક અને સામાજિક મીમાંસા તેમણે ખૂબ જીણવટથી કરી. હું તેમના જ્ઞાન ઊપર મુગ્ધ તો હતી જ. મારું માન એ દિવસે વધી ગયું. તેમના લગ્ન વિશે તો મેં જ તેમને પૂછ્યું. મને તો ત્યારે જ ખબર પડી કે એ અપરિણીત હતા.

“તો પરણવાના જ નથી કે શું?” મેં પૂછ્યું.

“લક્ષ્મી સાવ વિરૂદ્ધ છું. તેમ હું નથી કહેતો. પરંતુ મારા આદર્શવાળી કન્યા ન મળે તો હું લગ્ન કરવા નથી માગતો.”

“આવી કન્યા આજના જમાનામાં મળે તે તો મને સંભવિત નથી લાગતું.”

“ઘણીવાર અસંભવિત પણ સંભવિત બની જાય છે. તમારો જ દાખલો લ્યોને! તમે આટલો વિશ્વાસ સાધી શકશો એમ તમને પોતાને લાગ્યું હતું? તમે જાલમંદિરમાં આવ્યા તે દિવસે કેવા દુઃખી મ્હાન વદન જણાયા હતાં? ત્યારે તમને જીવનમાં એક તમારી કન્યા સિવાય કશો આનંદ કે હેતુ લાગતો નહતો! આજે જુવો. તમે હવે આનંદી બન્યા છો. કોઈક નવોદા કન્યાની જેમ તમારા અંતરમાં પુનઃ ઉદ્ધાસ પ્રગટ્યો છે. તમને હવે એકલી લતામાં જ રસ રહ્યો નથી. જગતમાં અન્ય માનવીઓ વસે છે એવો તમને ખ્યાલ આવ્યો છે.”

મારી વાત તેમણે પોતાના લગ્ન સાથે જોડી દીધી હતી એ મને તે દિવસે તો સાવ આકસ્મિક લાગ્યું હતું.

આ વાત થયાને બીજે જ રવિવારે તેમણે મને આગ્રહપૂર્વક ઘેર બોલાવી. એ પહેલાં કાંઈ દિવસ હું તેમને ઘેર ગઈ નહોતી. તે બાલમંદિરની સમીપમાં જ રહેતા હતા તે હું જાણતી હતી. એકવાર તેમણે મને ઘર બતાવ્યું હતું પણ મને ઘેર આવવાનું આમંત્રણ આ પહેલાં એકવાર આપ્યું નહોતું. મેં આનાકાની કરી પણ તેમણે આગ્રહ કર્યો અને હું ગઈ.

એ દિવસે પહેલી જ વાર મને નહુભાઈમાં ફેરફાર દેખાયો. મેં સદાએ તેમને સુખી અને આનંદી માન્યા હતા. કાંઈ દિવસ પણ તેમને લાગણીની વ્યથા હોય તેમ મને લાગ્યું નહોતું. પણ હું જ્યારે તેમને ત્યાં ગઈ ત્યારે મને તેમના મુખ ઉપર ઉદ્વેગ જણાયો. રોજની પ્રસન્નતા નહોતી. મેં તેમને આ ઉદ્વેગનું કારણ પૂછ્યું. તેમણે પહેલાં તો જવાબ ન આપ્યો, પણ મેં દબાણ કર્યું એટલે એણે કહ્યું : મને જીવનમાં કાંઈકવાર શૂન્યતા એકલતા લાગે છે. મને થાય છે કે મેં આ બધું જો એકત્ર કર્યું છે, મેં જો જ્ઞાનનો સંચય કર્યો છે, તે બધુંય હું હાલવી શકું તેવું એકાદ પાત્ર જોઈએ. એવા પાત્રની ઉણપ કાંઈકવાર ઉત્કટ બની જાય છે. તે મનને સંતાપે છે. આખા શરીરમાં જાણે આગ બેઠે છે.

તેમનું દુઃખ પ્રચંડ હતું, એ તો મને તુરત લાગ્યું. તેમની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. તેમને કાંઈકની સહાનુભૂતિની આવશ્યકતા હતી. હરહંમેશ એ મને જીવનનાં દુઃખ જીરવવાની સલાહ આપતા. આજે મેં એવી સલાહ આપી. મારા શબ્દોની કાંઈક અસર થઈ હોય તેમ લાગ્યું. બેઠતી વખતે તેમણે કહ્યું : સાચું જ તમે મારા જીવનમાં વીરડી સમાન છો. તમારા આ આશ્વાસનભર્યા શબ્દો મને મારી જીવનદષ્ટિ સ્થિર, અકલુપિત રાખવામાં મદદરૂપ થશે.

એ દિવસ પછી હું વારંવાર એમને ત્યાં જતી. તે કહેતા :

તમે આવો છો અને મને જીવનમાં હું રહે છે. મારા ઉપર તેમનો ઉપકાર હતો અને હું જો એ રીતે તેમના જીવનમાં થોડાંધણે અંશે મદદરૂપ નીવડું તો એમ કરવા હું તૈયાર હતી. એકલતાનો ડાંખ તેમને અંગે લાગ્યો હતો અને એ દુઃખ વારંવાર તે રડતા. તેમણે પોતે જ આવા એક સમયે કહેલું વાક્ય our sweetest songs are those that tell of saddest thoughts, મને તેમના સંબંધમાં યથાર્થ લાગ્યું.

લતા હવે ત્રણ વર્ષની થઈ હતી અને તે મારી સાથે બાલ-મંદિરમાં આવતી હતી. નડુભાઈ તેની સાથે ખૂબ હળતાભળતા. અન્ય બાળકોમાંથી ય તે લતાને દરેક બાબતમાં પસંદગી આપતા. લતા ગમે તે ખૂણે રમતી હોય તો ત્યાં જઈ તેની સાથે રમતા લતા કહેતી તે વખતે કે સંગીત વખતે લતાને તે બોળામાં જ બેસાડતા. રમત વખતે તે લતાને ખભે બેસાડી દોડતા. લતા પોતાની કાલી કાલી ભાપામાં નડુભાઈને ત્યારે લડુભાઈ કહેતી ત્યારે મને હસવું આવતું. નડુભાઈ પણ મને હસતી જોઈ હસતા ને કહેતા: હા બહેન અમે લડુભાઈ જ છીએ.

લતાને તે પોતાની સાથે રોજ ઘેર લઈ જતા. મારે પણ એ રીતે રોજ જવું પડતું અને કોઈ દિવસ ચોકલેટ તો કોઈ દિવસ ખાવાનું કે રમકડું એમ લતાને ભેટ સોગાદ મળી જતી. હું લતાને કોઈકવાર આવું લેવાની ના પાડતી કે આવી ખોટી ટેવ ન પાડવા નડુભાઈને કહેતી ત્યારે તે પુરત જ કહેતા: ‘કેમ હું કોઈ પરાયે ભાણુસ છું? લતા મારી છોકરી જેવી છે.’ હું કોઈ ન બોલતી.

નડુભાઈને ત્યાં હવે હું વારંવાર ચા બનાવતી. તે લતાને રમાડતા એટલે ચાનું કામ અનિવાર્ય મારે માથે આવતું. હું પોતે જ એ કામ કરવાનું માથે લઈ લેતી.

એક દિવસ હું બાલમંદિરે આવી ત્યારે ખખર પડી કે નહુલાઇની તબિયત સારી નહોતી. હું બાલમંદિરમાંથી વહેલી નીકળી તેમને ત્યાં ગઈ. તે ખાટલા ઉપર સૂતા હતા. મને જોઇને તેમને આનંદ થયો હોય તેમ તેમણે કહ્યું: મને હતું જ કે તમે આવશો. લતારે તેમની પાસે બેસાડી મેં તેમને માટે સાબુચોખાની કાંજ તૈયાર કરી તેમને પાઈ. એ દિવસે તેમના ખાટલા ઉપર હું બેઠી. તેમના ગરમ હાથનો સ્પર્શ મને એ દિવસે થયો.

બીજે દિવસે તો તાવ સખત હતો એટલે બાલમંદિરમાં ન જતાં હું તેમને ત્યાં જ ગઈ. લતારે મારી સાથે લઈ નહોતી ગઈ. તેમના માથા ઉપર ખરફનાં પોતાં મૂકવાનાં હતાં. એ મૂકવા માટે મારે તેમની અડોઅડ બેસવું પડ્યું. તેમણે મારો એક હાથ હાથમાં લીધો. મેં પહેલાં તો હાથ બેંચી લેવા પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ માંદા માણસને એટલું ગમતું હોય તો એમ કરવા દેવાનો મને વાંધો નહોતો. મેં પ્રતિકાર ન કર્યો.

ત્રીજે દિવસે તેમને તાવ બિલકુલ નહોતો. પણ આગલા દિવસના તાવનો અમ ખૂબજ હતો. તેમનું મોં ફિક્કું પડી ગયું હતું. હંમેશા મુજબ હું તેમની સામે ખુરશી ઉપર બેઠી હતી. તેમણે મારા હાથની માંગણી કરી. મારું પ્રથમ સંવેદન તો એક તમાચો લગાવી દેવાનું હતું. મને તેમની ધૃષ્ટતા ઉપર રોષ આવ્યો. હું મારી જગ્યાએથી ઊભી થઈ. મેં મારો રોષ ન બતાવ્યો. પણ એટલું તો કહ્યું જ કે મને આવી વાત કરવી ગમતી નથી, હું તો તમારી નાની બહેન જેવી છું. મારી આ વાતથી તેમનું મોં ખૂબ લેવાઈ ગયું. અને આંખમાંથી આંસુ ટપક્યાં. મને થયું કે હું કાંઈ ન બોલી હોત તો સારું થાત.

મારી વાતથી તેમને ખૂબ ધક્કો લાગ્યો હોય તેમ તે ફરીથી

તાવમાં પટકાયા. મને મૂંઝવણ થઈ. મારે કારણે કોઈ દુઃખી થાય તે મને ગમતું નહોતું. તેમનો તાવ ઘટવાને બદલે વધવા માંડ્યો. મને ચિંતા થવા લાગી. તે મારા તરફ આજીજ કરતી, કનુણભરી દષ્ટિએ જોતા અને હું આકુળવ્યાકુળ થઈ જતી. આ માંદગીમાં તેમણે બે વાર કહ્યું. “તું મને ન મળવાની હોય તો મારે જીવીનેય શું કરવું છે? દુનિયામાં આટલાં વર્ષો તો એમને એમ જાણ્યાં છે. હવે નથી ગાળવાં.” તેમનું અંતર વલોવાઈ જતું હતું.

આખરે મેં હા પાડી. મને તેમની સાથે ફાવે એવું નહોતું એમ તો કેમ કહી શકું? મને વાંધો હોય તો એક લતારને કારણે જ હતો. પરંતુ લતા ઊપર તેમનો ભાવ હતો. લતારને તો તેમની સાથે ખૂબજ બનતું હતું તે મેં જોયું હતું. મને થયું કે લતારના વિકાસ માટે અહીં આવવું જોડું નહોતું. ઘેર કદાચ એવી સર્વ અનુકૂળતાઓ નહોતી મળે. અત્યારની અનુકૂળતાઓ ક્યાં સુધી રહેશે, તે પણ સવાલ હતો.

મેં હા પાડી અને તેમનો તાવ ઉતરી ગયો. મહિના પછી અમે લગ્ન કર્યાં, ઘેર ખાખર આપ્યા વગર જ, એટલે થોડો ઉહાપોહ થયો. લતારને લઈને મેં નવું ઘર માંડ્યું.

ત્રણ વર્ષ અમારો સંસાર ખૂબ સરસ ચાલ્યો. મને થયું કે મેં જે પગલું લેયું હતું તે જોડું નહોતું. મારા પતિનો ભાવ અમારા બન્ને ઊપર ખૂબજ હતો. અમે રોજ સાંજે સાથે ફરવા જતા. રસ્તાઓમાં બહારગામ જતા. અમારો સંસાર કોઈનેય પણ ઇર્ષ્યા હતો.

ત્રણ વર્ષને અંતરે હું એક બાળકની માતા બની. મારે મન

તો એ આનંદ હતો જ. લતા પણ તેને જોઈને ગાંડી થઈ ગઈ. પણ તેના પિતાને સૌથી વધારે આનંદ થયો. તેમને મન તો જાણે સ્વર્ગ નીચે ઊતર્યું હોય તેમ તે નાચવા લાગ્યા.

અમારા જીવનમાં આ બાળકના આગમન પછી મારા પતિમાં ફેરફાર થયેલો મને જણાયો. એ ફેરફાર તે લતા તરફના તેમના વર્તનમાં હતો. લતા સાથે બોલવાનું તેમણે હવે ઓછું કર્યું હતું. પહેલાં તો લતાને પોતાની પડખેજ સૂતાડતા. પણ હવે મોટી થઈ છે એમ કહી જુદી સૂતાડવા માંડી. લતા તેમની સાથે પહેલાની માફક તોફાન કરતી તો તે ધીરે રહીને વદતા. પહેલાં તો બગ્નરમાં ગયા હોય તો લતા માટે પીપરમીટ કે ઓકલેટ લાગ્યા વગર રહેતા જ નહિ. પરંતુ હવે તો એ ભૂલી જઈ શકતા હતા. તેમના વર્તનમાં આ ફેરફાર ધીરે ધીરે થતો હતો. શરૂઆતમાં તો આ મારા ધ્યાન ઊપર આવ્યું નહિ. મને એમ થયું કે લતા હવે મોટી થઈ. તેને બહુ લાડ નથી લડાવતા તે ઠીક જ થાય છે.

બીજી બાજુ અમારા આનંદેશ, એ નામ તેમણે જ રાખ્યું હતું. તરફ તેમનો ભાવ અધીરો બન્યો હતો. પહેલાં લતાને જે સ્નેહથી રમાડતા તેજ સ્નેહ હવે આનંદેશ ઊપર વરસવા લાગ્યો. હું લતા તરફ જે વધારે ભાવ બતાવું તો તે પણ તેમને ગમતું નહોતું, એ હું ધીરે ધીરે જોઈ શકી.

પછીથી તો લતા તરફ તેમનો ભાવ સાવ ઊતરી ગયો હોય તેમ મને લાગવા માંડ્યું. લતા ઊપર પહેલાં તે કદી ચાડાતા નહતા. હવે તો એ વાતવાતમાં તેને વદતા. લતા પાસે એસવા આવતી તો ઊઠીને ચાલ્યા જતા. તેમાં એક દિવસ તો હદ થઈ ગઈ, અને લતાને કારણે અમારી વચ્ચે તકરાર પણ થઈ. લતા હવે પ્રાથમિક શાળામાં જતી હતી. ત્યાંથી કાઢી બહુનપણી સાથે તેને ઘેર ગઈ હશે

મેં આવતાં મોડું થયું. અમારો ફરવા જવાનો સમય થઈ ગયો હતો. પહેલાં લતાને મૂક્યા વગર અમે કાંઈ દિવસ ફરવા જતા નહિ.

“લતા ન આવી તો કાંઈ નહિ. આત્રો આપણે જઈએ. લતા આવશે તો ઘેર રહેશે.”

મેં તો લતા વગર જવાની ના પાડી. એટલે એ ચીડાયા. “હવે તો એ મોટી થઈ. એક દિવસ તેના વગર ફરવા ન જઈ શકાય?”

પરંતુ હું મક્કમ હતી. એ રાત્રે તો લતાને વધારે પડતું વદાયા. ત્યાર પછી તો આવા અનેક પ્રસંગો બની ગયા. લતા ઊપરનું તેમનું વહાલ ઊતરી ગયું. આનંદેશ ઊપર વધ્યું.

લતા ઊપર આની ઘણી અસર થઈ. તેને વાત્સલ્યનો અભાવ જરૂર સાલતો હતો. તેનો આનંદ કરમાઈ ગયો હતો. તે અંદરથી હિજરાતી હતી. પિતાને ચીડાતા જોઈ તે હવે શાંત રહેતી. તેણે પહેલાંની માફક શ્રદ્ધ કરવી છોડી દીધી.

મને થયું કે આ બધું અબ્બાજીતા થાય છે તો તે અટકાવવું જોઈએ. એક દિવસ મેં તેમને આ વાત કરી. પહેલાં તો એ વાત તેમણે મજાકમાં ઊડાવી. ‘અમે અપરમા જેવું વર્તન ન રાખીએ. મારે તો આનંદેશ અને લતા બન્ને સરખાં.’ મેં તેમના લતા તરફના અપરમા જેવા વર્તનના પ્રસંગો વર્ણવ્યા તો તેમણે બચાવ કર્યો. ‘તને એવું જોડું જોડું લાગે છે. લતા હવે બાળક નથી રહી. પહેલાંના જેવું વર્તન તેની સાથે કેમ કરી રખાય? એથી તો તેનો વિકાસ રૂંધાય.’

તેમની આવી દલીલ સામે આપવા મારી પાસે જવાબ નહોતો.

પણ મેં તેમને વારંવાર લતા સાથેનું વર્તન સુધારવા, એ નખાપી છોકરીને પિતાનું હેત આપવા, તથા તેના વિકાસમાં મદદરૂપ થવા વિનંતિ કરી જોઈ. હું આવું વારંવાર કહેતી ત્યારે તે આખરે ચીડાતા.

લતા તરફ તેમનો ભાવ જેમ જેમ ઘટતો ગયો તેમ તેમ મારો વધતો ગયો. હું તેની સાથે ખૂબ જોડાતી. તેને લીધા વગર કાંઈપણ સ્થળે જતી નહિ. ઘરમાં જે કાંઈ વસ્તુ આવે તેમાં તેનો હિસ્સો અવશ્ય રહેતો. તેને માટે સદાય સારો નાસ્તો તૈયાર કરતી. આનંદેશ રડતો હોય તોય લતાનું જો કામ હોય, તેનું મારું જોળવાનું હોય કે તેને કપડાં કાઢી આપવાનાં હોય, તો હું અવશ્ય કરતી. આનંદેશને રડતો જોઈ મારા પતિ મારા ઊપર રોષ કરતા. “હવે આનંદેશ કરતાં લતા વધારે છે? પહેલાં નાનાં છોકરાંને તો શાંત રાખ. લતા એટલું કામ પોતાને હાથે નહિ કરી શકે!” તેમના આ રોષને અવગણીને પણ હું લતાનું કામ કરવા તત્પર થતી. હું કશુંય જોડ્યા વગર મારું ધાયુંજ કરતી.

અમારો ત્રણ વર્ષનો સુખી સંસાર આમ ખારો, બસુરો બનવા લાગ્યો. તકરારના પ્રસંગો વધવા લાગ્યા. તે હવે આનંદેશ એકલા માટે કામ કરતા. મારું વધારે ધ્યાન લતા ઊપર રહેતું પણ આમાં અમારું બંનેનું જીવન વેડફાઈ જવા માંડ્યું.

તેમાં છેલ્લા એક બનાવે તો હદ થઈ ગઈ. તે સાવ નિષ્કુર થઈ શકે છે, તેમ તો મેં કદી કલ્પ્યું નહોતું, પણ તેની પ્રતીતિ તેમણે મને કરાવી દીધી. લતાને રાત્રે તાવ આવ્યો હતો. બજારમાંથી બરફ લાવવાનો હતો, મેં તેમને બરફ લેવા જવાનું કહ્યું. પણ ‘મારું મારું દુઃખ છે. એટલો બધો તાવ છે પણ નહિ; એગ્યુમિક્શન પાઈ, સુવડાવી દે. સવારે ઊતરી જશે.’ એમ કહી જવાની ના પાડી.

મેં ફરીથી કહ્યું તોપણ એ નાની હા થઈ જ નહિ. આખરે હું જવા માટે ઊભી થઈ અને કહ્યું “તમે તેની પાસે જાઓ, હું ખરફ લઈને આવું છું.” તેમણે માત્ર ‘આરં’ કહ્યું પણ જવાની વાત તો કરીજ નહિ.

હું ખરફ લઈને આવી ત્યારે તે ઊંઘી ગયા હતા. અને લતા તાવમાં સખડતી હતી, લવારો કરતી હતી. તેમને તેની પાસે જાવના જેટલી પણ નવરાશ નહોતી. મને તેમને ઊઠાડવાની ઇચ્છા થઈ આવી પણ પછીથી એ વિચાર માંડી વાળ્યો. લાગણી-હીન પત્થરમાંથીય પાણી તો ઝરે છે, પણ આ !

લતાને ચાર દિવસ તાવ રહ્યો પણ તેમણે તેની બહુ ઓછી સંભાળ રાખી છે. તે દિવસમાં ઘડી એ ઘડી જેસી ચાલ્યા જતા. લતાનું તમામ કામકાજ હુંજ કરી લેતી. એ વિશે હું તેમને વાત સુખ્યાં નહોતી કરતી.

લતા સારી થાય એટલે મેં આ ઘર છોડવાનું નક્કી કર્યું છે. આ ઘરમાં હવે વધારે વાર રહેવાય તેમ નથી. બીજે ગમે ત્યાં જઈશ. પણ અહીં વધારેવાર રહેવામાં લતાના ઊવનનો સંપૂર્ણ હાસ થવાનો મને ભય છે. ભય છે એટલુંજ નહિ, પણ એ હાસ થતો હું મારી સગી બાંહે નિહાળી રહી છું. એક માતા તરીકે મારી ફરજ છે, કે આ પિતાવિહોળા પુત્રીનો સંપૂર્ણ વિકાસ સાધવો.

મારા પતિનો ભાવ મારા તરફ નથી એમ તો હું કેમ કહું ? મારા તરફ તેમનો અનન્ય ભાવ છે. બાંહે તે મને લીધા વગર ફરવા જતા નથી, કાઢને ત્યાં જતા નથી. મારી સાથે ઘણી સારી ચાલ કરે છે. લતાને કારણે હું દુઃખી થાઉં છું, એ જાણું છું અને મને શીખ આપે છે. લતા તરફ તે નિષ્ઠુર છે, એ વાત તો

તે હરગીજ સ્વીકારતા નથી. ઊંચડું મને તે લતાના પક્ષપાતમાં હું તેમને તથા આનંદેશને ઓછું આવવા દઉં છું, તેમ કહી દપકા આપે છે.

મારા જવાથી એમને ખૂબ દુઃખ થશે તે હું ગ્નાણું છું. પણ તેમને સુખી રાખવા લતાનો ભોગ આપવા હું નથી માગતી. લતાને મધ્યમાં રાખીને તો મેં મારા પુનર્જીવનના મંડાણ કયાં હતા. એ મધ્યબિંદુજ તૂટી જવાનું હોય તો તેના ઉપર આધાર રાખતી જીવન-ધમારત પણ કેવી રીતે રહી શકે !

આનંદેશને સાથે લઈ જવો કે નહિ તે હું નક્કી કરી શકી નથી. મને તેના ઉપર ખૂબ વહાલ છે. તેના પિતાને પણ તે એટલોજ વહાલો છે. હું તેને લઈ જઈ તો તેનો આઘાત તેમને સખ્ત લાગે તેમ છે. કદાચ મારા વગર તે ચલાવી શકે પણ આનંદેશ વગર તો તેમને માટે જીવન અસહ્યજ બની જાય. બીજી બાજુ માતૃસ્નેહ અને હુંદ વગર આનંદેશનો જીવનવિકાસ અપૂર્ણ રહી જાય અને એમ થાય તો તેને માટે હુંજ જવાબદાર લેખાઉં, તેમ પણ મને લાગે છે. આનંદેશનો વિચાર મારા મગજમાં ખૂબ ઘુંટાયા કરે છે.

એ ન હોત તો કેવું સાફ થાત ? એમ મને લાગે છે. પણ એ નહોત તો આવો પ્રસંગજ ન આવ્યો હોત ને !

મારે શું કરવું તે માટે આપની સલાહ માગું છું.

લિ. મંગળાના ધટિત

મૂર્તિકાર

માનવી એ અત્યાર સુધીમાં કરેલી સર્વે શોધોમાં સૌથી વધારે બુદ્ધિયુક્ત છતાંય સૌથી ઓછા ધ્યાનમાં આવેલી શોધ તે દુનિયાના સર્વે પ્રદેશોનાં નામ પાડવાની. દુનિયાની ફાઈગા થવામાં તેને સારી સફળતા મળી છે. જગ્યાઓનાં આ નામોમાં કેટલીકવાર કુમાશ અને માધુર્ય હોય છે અને જે જગ્યાઓને તેનાથી નવાજવામાં આવેલી હોય છે, તેને મોજ્ય અને બંધ બેસતા હોય છે.

જનક સાથેનો મારો પરિચય જગતના આવા ફાઈક ખૂણે થયો. ચિનમાંથી બ્રહ્મદેશમાં જે જગ્યાઓથી પોરો ભરી વણઝાર આવે છે તે જગ્યાઓ, ધરાવદીને કિનારે અમે મળ્યા.

ધરાવદી, માન્ડલે,—સૂર્યપ્રકાશિત પ્રદેશની રમતી કવિતા જેમાં, સૂતેલા રમરણો જગવે તેવી સુંદરતા ભરેલાં આ નામો!

મને યાદ આવે છે—રજમલિન વૃક્ષોની ઘટામાંથી ઉતરતા રસ્તા ઉપરના ભૂરા ઝાંખા પડછાયા અને હવાના પ્રત્યેક પરમાણુમાંથી અળાઈને આવતા પેગોડાના ઘંટારવ સાથે મિશ્રિત થઈને આવતા સંવાદી, સ્થિર ધાતુના ધર્માણુના અવાજ, સરિતાની ભંગી સાથે વળાંક લેતો રસ્તો મનોહર હૃદયાકર્ષક લાગે છે.

રસ્તાની એક બાજુએ એક શિલ્પીની દુકાન હતી; અને ત્યાંના દરેકે મારું ધ્યાન ખેંચ્યું. બુદ્ધની મૂર્તિઓની હાર ગોઠવાયેલી હતી. પ્રાચીન કાળના આ સંતને પથ્થરમાંથી નવા નવા આકારો ત્યાં અપાતા હતા.

આ નમ્ર માનવીની અનેક મૂર્તિઓ ઉપર ટાંકણુ ગમેતેમ

ફરતું. અહીંયાં તેની ઊંચાઈ માત્ર એ ત્રણ ઈંચની હતી, તો ત્યાં ઊંચી અને ભવ્ય એવી મૂર્તિમાં તેની સાચી મહત્તા ઊતરી હતી. અને જાણે વિશાળ ભૂરા વ્યોમની, ગહન સરિત વહેણુવી અને અનંત ગિરિમાળની સૂક્ષ્મ સમીક્ષા તેણે જોવી શરુ કરી હતી.

દુકાનના મજૂરો પત્થરમાંથી બુદ્ધ સર્જવતા અને આ બુદ્ધી ઉન્હાળાની પ્રખર ગરમીમાં, તારાજડિત ગગન નીચે શાંત, સ્થિતપ્રજ અને ધ્યાનસ્થ થઈને બેસતા.

પ્રાચીન ધર્મ હજીય જીવંત બળ તરીકે વિસ્તરી રહ્યો છે તેથી હું મુગ્ધ થતો. પરંતુ ત્યાંના એક દૃશ્યે મારામાં વિસ્મયતાનાં આંદોલનો પ્રગટાવ્યાં. આ મજૂરોમાં એક ગુજરાતી હતો.

મેં આંખો ચોળી, મારી આંખોનું તેજ ઘટયું તો નહતું એ વિશે પરીક્ષા કરી જોઈ. કારણ કે આવા દૂરના પ્રદેશમાં વેપારી તરીકે નહિ, અમલદાર તરીકે નહિ પરંતુ મજૂર તરીકે એક ગુજરાતી જણાય એ મારે માટે નવાઈભર્યું હતું. મનની અગોચર ગલીઓમાં ફરતા વહેમનાં શંકાનાં જાળાંઓ મજબુત થયાં.

દૂરના પ્રદેશમાં ગુજરાતી મજૂર તરીકે જઈ શકે જ નહિ. એ માની જ શકાય નહિ.

એ માણસ પોતાની જગ્યા છોડી આગળ વધ્યો. તેણે ગુજરાતને જાણે પાછળ મૂકી દીધું હતું, ગુજરાતી સાથે કશો સંબંધ નહતો.

અલબત્ત આ દુનિયામાં ગમે ત્યાં જવા માનવ સ્વતંત્ર છે એટલે તેણે આ કામ પસંદ કર્યું તે વિશે મને શા માટે વાંધો હોવો જોઈએ? પરંતુ તેને આમ પ્રાણીઓના સંગ્રહસ્થાનની એક અગ્નયણી માફક જોઈ રહેવાનો મને કશો અધિકાર નહતો. હું શું કરતો

હતો તેની જાણ થતાં જ તેણે પોતાના કામ ઉપરથી દષ્ટિ લઈ મારા ઉપર ઠેરવી.

હું શરમાઈ ગયો.

તેની કમ્મરે લુંગી વીંટાળેલી હતી. લુંગી છેક પગ સુધી પહોંચતી હતી અને એ જ માત્ર તેની વેશભૂષા હતી. તેનું વય પાંત્રીસેકની આસપાસનું લાગતું હતું. તેનો આંધો મજબુત હતો. તેની આંખોની સ્થિરતા અને ભમ્મરની સૌમ્યતા નવાઈ પમાડે તેવાં હતાં. બુદ્ધોની શાંતિ તેનામાં ઊડી ઊતરી ગઈ હોય તેમ લાગતું હતું.

તે સ્વસ્થ હતો—યોગીની જેમ.

હાથમાં ધૂળ આચ્છાદિત સાધનો સાથે ઊભેલી તેની આકૃતિમાં પ્રતિભા હતી, સુરેખતા હતી. તેની રીતમાં જરાય ગભરાટ નહોતો, અસ્થિરતા નહોતી.

હું જરાક ખમચાયો પરંતુ મારો રસ વધારે જનગૃહ થયો હતો. તે બીજા બધાથી દૂર ઊભો રહી કામ કરતો હતો એટલે વાત કરવા માટે એકાંત હતું. હું તેના તરફ ગયો. મેં સ્વસ્થ જણાવા પ્રયાસ કરવા માંડ્યો.

“કેમ છો?” મેં શરૂઆત કરી. તેના વિશાળ ચક્ષુના તેજે હું જરાક વિહ્વળ બન્યો હતો. તેણે મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર મૃદુ અવાજે આપ્યો. “સારું છે.” તેના મુખ ઉપર એક કામળ સ્મિત ફરક્યું.

“હું અહીંયાં બેસી તમારું કામ જોઉં? આ જગ્યાનું આકર્ષણ અજબ છે.”

તેણે મને પાસેની એક બેસણી ઉપર બેસવા હાથના ઇસારાથી સૂચવ્યું.

“ તમે શંકરલાલને ત્યાં જિતયાં છો કે શું ? ”

મેં હા પાડી. શંકરલાલ ત્યાં જકાતી ખાતાના વડા હતા. હું આવ્યો ત્યારે એ કામને અંગે જીજ્ઞાસામાં ગયા હતાં. મારે તેમની સાથે સંબંધ હોવાથી હું તેમને ત્યાં જિતયાં હતો.

“ શંકરલાલ કદાચ ચીડાશે ” ભવિષ્ય ભાખતો હોય તેમ તે બોલ્યો.

“ મારી સાથે ? શા માટે ? ”

“ અહીંયાં આવવા માટે. હું તમારા ગદાના કુંડાળાની બહારનો છું. એમને તમારો આ જતનો સહવાસ નહિ ગમે. ”

“ બેધશું, ” શંકરલાલને સાથી ન ગમે તે હું સહમજી ગયો. તેમની અમલદારી સાથે છૂટ લેવી અઘરી હતી. શંકરલાલ તેજી માણુસ છે.

“ તમે અમલદારને ત્યાં જિતયાં છો. હું મજૂર છું. મારે ત્યાં આવી રીતે ન આવી શકાય ” તેના અવાજમાં કટાક્ષ હતો છતાંય વર્ગભેદથી તપ્ત એવી ભૂમિ ઉપર થઈ શીતળ વાયુ જેવો કણુનિ રુચિકર લાગતો હતો.

“ હું તો મુસાફર છું. ” મારી પાસે તેને જવાબ આપવા માટે કશું હતું નહિ.

“ હા, એ વાત સાચી. તમને એ બધો માન મેલો નયે ગમતો હોય, પરંતુ દુનિયામાં કેટલીય વસ્તુઓ એવી હોય છે. જે કહી જ ન શકાય. શંકરલાલ...શંકરલાલ હવે વાત છોડો. ”

“ ના ના શંકરલાલ છે તો મહાન માણુસ. ” તેના અવાજમાં જરાક આનંદ હતો. “ તમારાં બન્નેનાં મન જીત્યા થાય એવું કંઈ નથી. એ તો અમલદાર રહ્યા એટલે જરાક પ્રતિષ્ઠા જળવવી પડે. ”

અમારે માટે તો એક બીજાનું અસ્તિત્વ ભૂલાર્ધ ગયું છે. તમે આ દેશમાં નવા આવો છે એટલે ચેતવું છું.”

તે હસ્યો અને પોતાનું કામ જારી રાખ્યું. એક ગુજરાતીને આવી સુંદર મૂર્તિઓ ઘડતો જોઈ મને આનંદ થયો. મગજમાં અનેક પ્રશ્નો ઉદ્ભવ્યા. પરંતુ એમ આક્રમણથી તે ડગે તેવો નહોતો. તેના હૃદયના કિલ્લાને તો ધીમે ધીમે તોડવાનો હતો.

તે મારી પરીક્ષા લેતો હોય એમ લાગ્યું. તેની સાથે વાતો કરવાનું પણ મુશ્કેલ હતું, નુકશાનકારક હતું. કદાચ તેને હું ખૂશ ન કરી શકું તો તે મને શંકરલાલના જગતમાં જરૂર ધકેલી દે. હું એવી રીતે ધકેલાર્ધજવા નહોતો માગતો.

કોઈક અશાંત તોફાની દેશનો સેતાન મારા મગજને સતાવતો હતો. મેં આ દુકાનનું અહોનિશ રક્ષણ કરતી મૂર્તિઓ પાસે શાંતિની સ્વસ્થતાની, ધીરજની મદદ માગી.

મારી યાચના ફળી. ત્યાં શાંત બેસી રહેવાનું મુશ્કેલ નહોતું. ટાંકણાઓના ટક ટક સંવાદી અવાજ થતા હતા. થોડીથોડી વારે નીચા, ગોળ મોંવાળા બર્માઓ તેમની ભાષાના જાદુઈ અવાજો કરતા હતા. જાડના પાંદડાઓના જીવજંતુઓના મર્મર ધ્વનિમાં પેગોડાના ઘંટારવ ભળી જતાં નવો સૂર સર્જતો હતો. સોનેરી કારવાળી રેશમી સાડી જેવી ધરાવદી ધીમે ધીમે ગંભીર થઈને વહેતી હતી. ઘડીકમાં કોઈ લાકડાનો કકડો તેના ઉછંગમાં રમતો રમતો ચાલ્યો ગયો ને થોડીકવારમાં તેના પીળા નીરને ચીરતી આકાશને ધુમાડાથી ભરી દેતી સ્ટીમર આવી પહોંચી.

બર્માસ લોકો સ્ટીમર બેવા વળ્યા. પેલો ગુજરાતી તો પોતાના કામમાં જ મગ્ન હતો.

સરિતાની પેલે પાર ભૂરા બોમને લીલા પાલવથી ઢાંકી દેતી ટેકરીઓની હારમાળા હતી. ત્યાં શ્વેત પક્ષીઓ ધૂમરી લેતા ઊડતા હતા. ઘટાદાર વૃક્ષો વચ્ચે ચર્મન પડતો પ્રકાશ છાયા સાથે ખેલતો હતો.

શાંતિથી એસી રહેવામાં કશી મુશ્કેલી નહોતી.

થોડીકવારમાં તો એ મૂર્તિકાર મારા તરફ વળ્યો. “અમે બુદ્ધને સન્નિધિ દીધા.”

“તમે બૌદ્ધ ધર્મમાં માનો છો?”

“હા, જોકે તમે મને હિંદુ માનો તો પણ તેમાં કંઈ ખોટું નથી. બધા ધર્મો તો સરખાજ છે.”

મેં માથું ધૂણાવ્યું. “મને લાગે છે કે અલ્લહેશમાં હવે તો બધા બુદ્ધો ચર્ચ ગયા હશે! અભિપ્રાયની દ્રષ્ટિએ નથી કહેતો; માત્ર મનકેજ કરું છું.”

“એવું તો કાંઈ દિવસ બનેજ નહિ. પેગોડાને પુનઃ બાંધવામાં પૂણ્ય નથી મનાતું. એટલે ભાવિક નવુંજ બાંધે. સરસ કાયદો છે નહિ?”

મારી તેના ઉપર સારી અસર પડી હતી. અમે રસ્તા ઉપર સારી રીતે આગળ જતા હતા.

“આ એક પૈસાદાર માણસ માટે તૈયાર કરવાની મૂર્તિ છે.” થોડી વખત પછી તે બોલ્યો.

“બુદ્ધની કિંમતમાં પણ ફેરફાર હોય છે?”

“કુદરતી છે. બુદ્ધ પણ આ દુનિયામાં તો અહીંના માણસ જેવાજ છે. અલગત તે તો સહુ માટે સરખાજ છે. બધાય તરફ તે એકજ દ્રષ્ટિથી જુવે છે. કપડાં ફેશનેબલ હોય કે ફાટેલાં માણસ તે માણસ જ રહે છે.”

“ અને સ્ત્રી તે સ્ત્રી રહે છે. ” મેં સમયસર વાતનું સચ્ચન કયું. ”

તેણે મારા તરફ વેદક દ્રષ્ટિથી જોયું. હું સાવધ થયો. મારી માન્યતાને ટેકા મળ્યો હતો. કદાચ મારાથી ઉતાવળ થઈ જાય ને સંધાતો જતો અંકોડો તૂટી ન જાય તે માટે મારે સંભાળવાની, બેદરકારી બતાવવાની જરૂર હતી. મેં જરા પણ વિસ્મયનો ભાવ જણાવ્યા વગર કહ્યું : “ હા સ્ત્રી પણ સ્ત્રીજ રહે છે ”. કદાચ વધારે પડતી બેદરકારી તો નહિ બતાવાઈ ગઈ હોય !

“ તમારો આહત ખૂશ થશે ” મેં વાત ફેરવી. “ સુંદર મૂર્તિ બનાવી છે. ”

“ મેં તો માત્ર અનુકરણજ્ઞ કયું છે. એ તો પ્રાર્થના કરવા જેટલું સહેલું છે. ”

“ એ તો સમજી શકાય તેવું છે ”. મેં તેને કામ કરતાં કાવે છે કે નહિ તે વિશે પૂછ્યું.

“ હું કાંઈ અહીંનો માલિક નથી. હું તો માત્ર મજૂર જ છું આ કાંઈ ગુજરાત છે ! ”

તે પાછો પોતાને કામે વળગ્યો. મારી જિજ્ઞાસુવૃત્તિ વધારે પડતી સતેજ બની ગઈ હતી. મેં શાંત સરિતા તરફ જોયું. એ દિવસ માટે પૂરતું કહેવાઈ ચૂક્યું હતું. હજી તો ભાવિના ગર્ભમાંથી ઘણો સમય વહેવાનો હતો. ઉતાવળ કરવાની કશી જરૂર ન હોતી.

સૂરજ આથમે એ પહેલાં મારે ઘેર પાછા જવું જોઈએ, એમ કહી મેં રસ્તો લીધો.

“ આવજો, ફરીથી શંકરલાલનો તાપ સહન થઈ શકે તો ” તે વિદાય આપતાં બોલ્યો “ મારું નામ જનક; અલ્પમત્ત જનક વિદેહીનો વંશજ છું કે નહિ તેની મને ખબર નથી. ”

તેના મુખ ઉપર હાસ્ય ફરક્યું. તેની આંખોમાં લાગણીઓ ચમકતી હતી.

બીજો દિવસે તો મને એમજ લાગવા માંડ્યું કે રસ્તાની બાજુએ એવું કારખાનું પણ નહિ હોય અને જનક તો માત્ર મગજનો તરંગ હતો. હું આગલાદિવસની જગ્યાએ ગયો. કારખાનું પણ હતું અને જનક પણ હતો. કશાય ફેરફાર વગર એ બન્ને ત્યાં હતાં. જનકે મને આવકાર આપ્યો. અમારી વચ્ચે મૈત્રીની ગાંઠ બંધાઈ હતી. તેણે વધારે છૂટથી વાતો કરવા માંડી. તેનો અવાજ વધુ નિખાલસ બન્યો હતો.

કોઈપણ જ્ઞાતનું તોફાન નહિ, કોઈપણ જ્ઞાતની ગૂંચવણ નહિ, કોઈપણ જ્ઞાતની અસરથી અલિપ્ત રહે, એવો એ માણસ હતો.

શરૂઆતના સંબંધના સંસ્કાર વધુ દૃઢ હોય છે. પહેલા દિવસની વાતનો પ્રત્યેક શબ્દ મને યાદ રહી ગયો છે. બીજા દિવસની વાતના થોડાંક વાક્યો જ આજે સ્મરણપટ છે.

પ્રકાશ-છાયા હાથમાં હાથ મિલાવી દોડે છે. પ્રમાદી સરિતાનો પ્રવાહ ધીમે ધીમે છે. ટાંકણાઓ ટક ટક કરે છે. પથરમાંથી કણીઓ ટપટપ ખરે છે. પર્ણોમાંનાં નાના ગાયકો તીણા કંઠે પ્રેમગાન કરે છે. જનક કામ કરે છે, ઘડીભર થંભે છે. વાત કરે છે, વળી સ્વપ્નસ્થ થઈ ગયો હોય તેમ શાંત નજરે જોયા કરે છે. કારખાનામાંથી ચળાઈને આવતું તેજનું કુંડાળું

ના ઉપર રમે છે. કોઈ સુવર્ણ પિંજરમાં પક્ષી પૂરાયું હોય તેવો ભાસ થાય—પરંતુ બંદીને કેદખાનાની શાંતિનો આનંદ છે.

એ સવારે કે બીજો દિવસે તેણે મને પોતાને વિશે કાંઈક કહ્યું.

તેને પહેલેથી જ શિલ્પનો શોખ હતો. માટીમાંથી જ્ઞાતજ્ઞાતના

આકાર તે સર્જવતો. તેણે સરકારી ખાતામાં નોકરી લીધી ને તેમાંથી કમી થવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે તેણે અચાનક બ્રહ્મદેશ આવવાનું નક્કી કર્યું. “સ્વતંત્ર વાતાવરણમાં વિહરવા દૂર દૂર કાંઈ અગ્નિજ્વાળા ભોમમાં”

ત્યારથી તે પાછો ગયો નહોતો ને પાછા જવાનો તેનો વિચાર પણ નહોતો.

“શિષ્યીના જીવનનો તમને વિચાર આવે છે ખરો?”

“ના” મેં ટૂંકામાં ઉત્તર આપ્યો.

“આ સરિતાકિનારે હું ન આવ્યો હોત તો કદાચ કાંઈને કાંઈ નોકરીમાં સડયા કરતો હોત. આપણે કાંઈ વિશ્વકર્મા જેવા કાબેલ નથી કે ખૂબ કીર્તિ મેળવી શકત, પરંતુ ખાવા જેટલું તો જરૂર મેળવી શકત. પરંતુ એટલું પૂરતું નહોતું. નોકરીમાંથી છૂટા થયા પછી તો નહિ જ”

અને પુનઃ “મને જોઈને આ લોકો શરૂઆતમાં ગભરાઈ ગયા. પરંતુ હું ક્યાં તેમને લૂંટવા આવ્યો હતો? મારે તો માત્ર શાંતિ જોઈતી હતી.”

તેણે હાથ પહોળા કરી ઈશારો કરી પોતાની ઈચ્છા બર આવી હતી કે નહિ તે પૂછ્યું. મેં હા પાડી. તેની માનસ વિકૃતિને હિતેજન આપતું શરમજનક હતું. પરંતુ બધી વખતે બુદ્ધિ અને તર્ક એાછાં કામમાં આવે છે!

તેણે આગળ ચલાવ્યું. “સરિતા સાથે કાંઈપણ માણસ પ્રેમમાં પડે તો એ ભયંકર ગણાય નહિ! માણસ સાગરને ચાહી શકે પરંતુ તે સાથે તેને તિરસ્કારે પણ છે ને આખરે તેને છોડી નાશી જાય છે. ને અશાંત દિવસો ગુજરે છે. માણસ ગિરિમંડળોને ચાહી શકે; ખેતરોને, ઝરણાઓને વૃક્ષોને ચાહી શકે મને

એ વિશે ખબર નથી. પરંતુ સરિતા ! સરિતા એ તો જીવંત વ્યક્તિ છે. માનવજીવનની એવી શ્રેષ્ઠ સહચરી મેં બીજી જોઈ નથી. અસાત સ્થળેથી અસાતમાં જતી અંધારામાંથી અને સૂર્ય તેજમાંથી સરતી એ માનવીના જીવનસમી બની રહે છે—તેના જીવનને વીંટળાઈ વળતા મોહપાશ જેવી. તમે તેને થોભાવી નહિ શકો. તેને વેગ પણ નહિ અર્પી શકો—એ છે અનંત અને અનંત સાગરમાં વિલય થતી. સદાય એજ સરિતા અને છતાં સદાય ભિન્ન—તેની સાથે તમે પ્રેમ કરો, તેની મસ્તી અનનુભૂત રહેશે.”

પ્રેમની મૂર્તિની ઝંખના કરતા કોઈક પ્રેમીની માફક તેણે ધ્રિવદી તરફ જોયું.

સ્વપ્નમાં મળેલા કોઈ વિચિત્ર ચિત્રની માફક તેનો ખ્યાલ મને સતાવવા, મૂંઝવવા લાગ્યો. તેની શ્રદ્ધા સામે બળવો કરવાનું મને મન થયું—છતાંય હું તેને બદલી શકું તેમ ન હોય તો તેની શ્રદ્ધાને પ્રમાણિકપણે વખોડી શકતો પણ નહોતો. તે જીવનસુખની સૌથી વધારે સમીપ આવ્યો હતો—નહોતો આવ્યો. ?

જ્યારે જ્યારે એ હકીકતનું જ્ઞાન વધુ સતેજ અર્થગ્રિહીતું ત્યારે મગજમાં શંકાના વમળ જાગતા. તેના નિર્વાણમાં ક્ષતિ હતી. તેની શાંતિ બાદ્ય હતી. તેને પોતાને જ પોતાની સ્વસ્થતા વિશે ખાતરી નહોતી.

મારી શંકાનું ચિત્ર વધુ સુરેખ થવા લાગ્યું. પ્રથમ મને એ જીવનચિંતામુક્ત મહાત્મા લાગ્યો હતો પરંતુ એ અમારા સહુની માફક સામાન્ય માનવી જ હતો એ માન્યતા દૃઢ થતી ચાલી. તે સ્વર્ગીય સુખની મોજમાં વિહરતો લાગતો હતો એટલે જ તે ઊંડી યાતનાના નરકમાં પીડાતો હતો તે વાત પણ ચોક્કસ હતી.

શંકરલાલ બહારગામથી આવી ગયા હતા. જનક સાથેની મારી મુલાકાતની ગાળુ થતાં એ જરાક ગૂસ્સે થયા.

“ભાઈ આ તો ફર દેશમાં અમલદારી કરવા આવ્યા છીએ. આપણો મોભો વિસરાય!” મીઠો ઠપકો આપતાં તેમણે મને કહ્યું.

તેમના કોથ છતાં પણ હું જનકને ત્યાગી શકે તેમ નહોતું. તેના જીવનમાં મારો રસ વધુ ને વધુ જનમૂલ થયો હતો. મેં શંકરલાલને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો.

“તેનાં રહેવાનાં ફેકાણાં તો જુવો. એક ઝુંપડીમાં પડી રહે છે!” શંકરલાલે મને વારવા પ્રયત્ન કર્યો.

એ વાત સાચી હતી. ઈરાવદીના ઊંચા કિનારા ઉપર ગગનગામી તાડ વૃક્ષો વચ્ચેના પેગોડાના પડછાયામાં એ ઝુંપડી હતી. પાસેજ ગામ હતું ને ત્યાં થતી તાપણીના પડછાયા રાત્રે ફરતી ભૂતાવળ જેવા લાગતા. નીચે સરિતા વહેતી. શ્યામ છાયા જેવી ઝુંપડી વાંસની બનાવેલી હતી. ઉપર તાડનાં પાનાં હતાં. આગળનો ભાગ વરંડા જેમ વાળ્યો હતો.

“જે ઓરડા છે, એક સુવા માટે, અને એક સામાન્ય ઉપયોગ માટે વધારેની જરૂર નથી.” જનકે મને સમજૂતી આપી હતી. રહેવાની આવી જગા માટે પણ તેને કશો રંજ કે શોક નહોતો.

સ્થાનિક બનાવટની ઝૂલતી ખુરશીઓ ઉપર અને બેઠા. અમારી વચ્ચેના ટેબલ ઉપર એક દીવો ખાલો હતો. દિવેટ નીચે ઊતારવામાં આવી હતી.

તારાના મંદ પ્રકાશમાં વધુ તેજની જરૂર ન હોતી.

સુપરિચિત મિત્રની માફક નિશાએ આ ઘરમાં પગ મૂક્યો. સરિતા, પેગોડા, જંગલમાંથી સુસવાતો વાયુ, સહુ કાંઈ પરિચિત હતાં.

થોડીકવાર પછી જનક અંદર ગયો ને હાથમાં એક હોકલી લઈને આવ્યો. આ માણસને ચરસનું વ્યસન હતું? મારાં ભવાં જરાક વિસ્તર્યાં.

તેની ચક્રાર આંખોએ મારો ક્ષોભ પારખ્યો.

“આ મારો એકજ દુર્ગુણ. દરેક માણસને એકાદ દુર્ગુણ તો હોવો જ જોઈએ; પરંતુ એમ ન ધારતા કે જીવનથી કંટાળેલો માણસ જેમ જંગલમાં આથડ્યા કરે છે તેમ હું આ પીધા જ કરવાનો છું. એકાદ બે દમ ખેંચીશ એટલે મને સળુરી વળશે.”

તેના મુખ ઉપર રમી રહેલું સ્મિત જૂનાં સ્મરણો જનમૃત્યતાં હોય તેમ વિશાળ બન્યું. તેણે મોંમાંથી ધુમાડો કાઢ્યો ને તેનાં ગુંચળાં તરફ તે જોઈ રહ્યો. અમારી શાંતિ શબ્દો કરતાં પણ વધુ વાચાળ હતી. નિશાએ અનેક અવાજદ્વારા મને ધણું કહ્યું હતું.

ખિચારા સંકરલાલ! જીવનનાં ઢાંડાં દર્દો, ઢાંડી લાગણીઓની તેમને શી ગમ પડે?

“જનકની મૈત્રીથી તમને જરૂર આનંદ પડતો હશે!” ટાણેક મારતાં એક દિવસે તેમણે કહ્યું.

“જરૂર! કાંઈક જનાવરની સોજત કરતાં તો તેની સોજત વધારે આનંદદાયક છે!” મારી વાણીમાં થોડીક કટુતા હતી.

જનકની બાહ્ય સ્વસ્થતા નીચે કરુણા ધૂધવતી હતી એ હવે છપ્પું રહી શકે તેમ નહતું. તેની દરેક વાનમાં હું તેનો જ ખ્વનિ સાંભળતો. ક્ષણે ક્ષણે મને તેના પડછાયા જણાતા અને જ્યારે આગળ કાંઈક માહિતી મેળવવાની સર્વ આશાઓ મેં છોડી દીધી ત્યારે અચાનક ગાઢ સુષુપ્તિમાંથી જાગતો હોય તેમ દુઃખી, આત્મસ્વરે તેણે એક દિવસ મને કહ્યું. “તમારી શંકા સાચી છે. આ શાંતિ માત્ર ઉપરની છે, નહીં જૂઠાણું છે.”

હું ખુરશીમાં ટટાર થઈ ગયો. મારી શંકા વિશે મેં તેને કદી જાણ કરી નહોતી, તે જાણી શકે તેવો ભાવ મુખ ઉપર પણ ન પ્રગટે તે માટે હું સદા સાવધ રહેતો. ઘડોભર મને થઈ ગયું કે ના પાડું પરંતુ તેનો કશો અર્થ નહોતો. “ મને ઘણા સમયથી વહેમ હતો પરંતુ એમ થયું કે વાત ખોલવાથી શો ફાયદો ? ”

“ તમને મારામાં રસ છે એટલે મારે તમને કાંઈક કહેવું છે, તમારા ઉપર મને વિશ્વાસ પણ છે પછી શા માટે ન કહું ? ”

તે ઊઠીને અંદરના ઓરડામાં ગયો. રાત્રીના ઘેરા ગહન અવાજો વચ્ચે મારે શું સાંભળવાનું હતું તેની ગાહ જોઈ હું બેઠો હતો ત્યાં તેના પાછા ફરવાના અવાજ સંભળાયો.

“ આ મારી પત્ની ” તેના અવાજમાં કડુતા, કઠોરતા હતી.

હું ચક્રિત થઈ ગયો. હું ખુરશી ઉપરથી એકદમ ઊભો થઈ ગયો. મારા મગજમાંથી અનેક વિચારો પસાર થઈ ગયા. કાણ હશે ? ગુજરાતી કે બર્મિસ કે કોઈ બીજી કામની ? હું જનક સિવાય કોઈને જોઈ શકતો નહોતો. મેં તેની પત્નીને જોવા પ્રયત્ન કર્યો.

માથા ઉપર વાળ ઊભા થઈ જાય તેવી સનસનાટી મારા અંગમાં વ્યાપી ગઈ. આ માણસને ચિત્તભ્રમ થયો હતો ? સરિતાની કોઈ પ્રતિકૃતિ સાથે તરંગી પ્રેમમાં તે પડ્યો હતો. તેનું મુખ સ્વસ્થ શાંત દેખાવાને બદલે ગંભીર રાગી દુઃખી કેમ લાગતું હતું ?

“ આ મારી સ્ત્રી ન જોઈ ? ” તેના દૂંકા વાક્યે હું પુનઃ સતેજ બન્યો.

મેં તેને જોઈ. તે દેખણ ઉપર ઊભી હતી. હાથીદાંતમાં કાતરેલી

છ ઈચ્છિયા એક મૂર્તિ. મને મોટેથી હસવાની ઈચ્છા થઈ આવી. પરંતુ બીજી પળે હું ગંભીર બની ગયો.

જગતના સર્વ અનિષ્ટો ને ઈર્ષાને પોતાના મુખમાં ભરી રાખતા ચિની પુતળાઓ વિશે તમે સાંભળ્યું છે ? જનકની પત્ની એજ કુકળની હતી: પોતાના ભાઈબહેનો કરતાં વધુ ભયંકર, વધુ હરામખોર. તેનું શરીર ચરખીવાળું હતું. તેનામાં ઈર્ષાનો દરીઓ ઉછળતો હતો. તેની આંખોમાં તિરસ્કારનાં વિષ ભર્યાં હતાં.

“મારું સૌથી ઉત્તમ કામ ! મેં તેની પાછળ દશ વર્ષ કામ કર્યું છે.”

બુદ્ધની મૂર્તિઓ ઘડનાર શિલ્પીની સ્વસ્થતાનો અંત આવી ગયો. જે દુઃખ તેણે મૂર્તિમંત કર્યું હતું તે તેની આંખોમાં હતું: વદન ઉપર ઊઠતી પ્રત્યેક રેખામાં હતું. મૂર્તિઓ ભયંકર હોય છે, પરંતુ જનકે ઘડેલી આ મૂર્તિ તો ! તેનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી.

“ક્યાં છે ?” જનકની પત્ની કદાચ અંદર હોય ને સાંભળી જાય તે માટે મેં ધીમા સ્વરે પૂછ્યું.

“નરકમાં.” તેણે એજ અવાજે ઉત્તર આપ્યો. “ચાર વર્ષ પહેલાં તે મરી ગઈ.”

તે ખુરશી ઉપર હાથની કાણી ટેકવી બેઠો. તેની પૂંઠ તેની પત્ની તરફ હતી. તેથી આંખો ઘડીઘડીમાં પેલી મૂર્તિ તરફ વળતી હતી.

મેં પેલી નાની આકૃતિ તરફ નજર ફેરવી. એ ક્ષણ પણ બરોબર યાદ છે. તેની પ્રત્યેક રેખામાં તિરસ્કાર ભર્યો હતો.

અને તે મૃત્યુ પામેલી હોવા છતાં હું તેને તિરસ્કારવા લાગ્યો.

શિલ્પના એ સુંદર નમુનાના ટૂંકડેટૂંકડા કરવાની પ્રયત્ન ધર્યા -
તે વખતે મારામાં જન્મી.

મુઠીઓ વાળીને એ રાત્રે હું જનકના ઘરમાં ગિમો હતો.
તેની મૃતપત્ની મારા તરફ હસતી હતી. થુંક ઉડાડતી હતી. મારા
જેવા અસંખ્ય માણસોને કચડી નાખવા તે શક્તિમાન હતી, એવું
કહી લડવા આજ્ઞા આપતી હતી.

નિશાની શાંતિમાં આ રવહીન શબ્દોની મારામારી ભીષણ
હતી. ગંદી હતી. તેમાં ભાગીદાર થવામાં એક વનતની શરમ હતી.
મેં મારા વિચારો ફેરવ્યા. મારા પરત્વે જનકની પત્નીનું હાસ્ય
ઉઘ્ર બન્યું: વિજેતા, મદાંધ મહિમીના જેવું.

જનક તરફ મને સાચેજ સમભાવ પેદા થતો હતો. પથ્થરમાં
બેઠી બેઠી તે આવી રીતે હેરાન કરી શકવા સમર્થ હતી, તો
લોહીમાંસમાં તો એ શું કરતી હશે ?

અમે શાંતિથી બેઠા હતા, અમારી પુંઠ પાછળ ગિમેલી એ
સ્ત્રીને ભૂલવા મથતા. પરંતુ એ અશક્ય હતું. વાતાવરણની મલિન
હવાની માફક તેનો વિચાર અમારામાં વ્યાપ્યો હતો.

“પણ તું તેને શા માટે પરણ્યો?” મેં આખરે પૂછ્યું.

“ દરેક જણ પરણે છે શા માટે ? ” ભારેખમ અવાજે તેણે
ઉત્તર આપ્યો. “ તેનું અંગસૌંદર્ય ” અપ્રતિમ હતું. સ્ત્રીઓ પરણ્યા
પછી તુરત બદલાઈ જાય છે. રમા પણ બદલાઈ ગઈ, તેનું સૌંદર્ય
એ તો માત્ર ધુરખો હતો. ધુરખા નીચે તે કેવી હતી, એ
તમે જોશો. ”

“ તને શો અનુભવ થયો ? ”

“ એ વાત બહુ લાંબી છે. બહુ ગંભીર છે. સાંભળ્યે શો

કાયદો થવાનો છે ? એટલામાંજ ‘પધું’ સમાધિ નથી જતું ? ”

તે થોડીવાર શાંત રહીને બોલ્યો. “ અસંતુષ્ટ લગ્નનું જે પરિણામ આવે છે તેવુંજ મારું ‘પન્ધું’ છે. ”

મેં કશો જવાબ ન વાળ્યો.

“ આપણે બીજી વાત કરીએ. ”

પરંતુ બીજી વાત કરવાનું અશક્ય હતું. અમે બીજી વાત કરી પરંતુ તેમાં ‘પન્ધે’માંથી કાઢીને રસ પડતો નહતો. હૃદયથી નિખાલસતા લાવવી મુશ્કેલ હતી. હું ઘેર ચાલ્યો ગયો. તેની ઝૂંપડીમાં તેને આમ તેની પત્ની સાથે એકલો છોડી જવાનું ઇષ્ટ નહોતું. પરંતુ તેની જાયામાં રહેવું મારે મારેજ મુશ્કેલ હતું અને તેમાંય એમ થયું કે બહારનો માણસ આવા અસંતુષ્ટ લગ્ન-જીવનમાં મેળ ખવડાવવામાં શું સહાયભૂત થવાનો હતો ?

સવારે હું જનકને ફરી તેની દુકાને મલવા ગયો. રાત્રે આવવાની મેં ના પાડી. હું ત્યાં જતાં ડરતો હતો.

હું પાણુ ધીમે ધીમે સ્વસ્થ અને સમતોલ થયે જતો હતો. જનકને બ્રમણનો ભોગ બનવા દેવામાં કશું ઉચિત નહોતું. તેમ મને લાગતું હતું. પેલી આકૃતિ તેને માટે ભયજનક હતી. તેનો નાશ કરવાની જ જરૂર હતી. તેનો નાશ થયે જનક વધુ સુખી થઈ શકશે. બુદ્ધની સ્વસ્થતા ધડવાનો નિરોગી આનંદ માણી શકશે.

કારખાનામાં મેં તે વિશે વાત ન કરી. જો કે એજ ઇરાદાથી હું ત્યાં ગયો હતો. પાપ તો ઘેર હતું, ને ત્યાંથી તેને દૂર કરવાનું હતું.

હું ઘેર ગયો ત્યારે જનક પોતાની ખુરશી ઉપર ચરસની

ગોળા તૈયાર કરતો બેઠો હતો. તેણે મને ‘આવો’ કહી આવકાર આપ્યો. તેની પત્ની તેની પાસે નહોતી તેથી મને આનંદ થયો, મારી હિંમત કાયમ રહી.

“જો જનક ! હવે તો તે મરી ગઈ છે એટલી તને તે કાઈપણ દિવસ હેરાન કરી શકે તેમ નથી. તો આ ગાંડપણનો અંત આણી નાખ. તેનો નાશ કરી નાખ.”

“તમે તેને ઓળખતા નથી. એમને એમ તેનો નાશ થઈ શકે તેમ નથી.” તેણે હોઠ દાખીને કહ્યું.

“તેમાં વાંધો શો આવે છે ?”

“હું મારા ઊંડા અનુભવ ઉપરથી કહું છું કે તેમ કરવું શક્ય નથી. હું માત્ર આધ્યાત્મિકદૃષ્ટિએ નથી કહેતો. હું તો વ્યવહાર રીતે કહું છું, તે મને સુખે રહેવા દે તેમ નથી. હજીય તે મારી શાંતિનો, સુખનો ભંગ કરી શકે છે. મારી અને સરિતા અને બુદ્ધની વચ્ચે અણુનમ ઊભી રહી શકે છે.”

“પરંતુ કેવી રીતે ?” આ માણસના ગાંડપણ ઉપર ક્રોધ આવતો હતો.

“તમે ધારતા હશો તે કરતાં જુદી જ રીતે” તેણે એજ અવાજમાં કહ્યું, “તે સરળતાથી સીધી રીતે કદી હેરાન નહોતી કરતી. છતાંય તેની પાસે યુક્તિપ્રયુક્તિ હતી. તેનો ભોગ બનનાર માણસનો જીવ લીધા વગર મૂકે નહિ તેવી રીતો તે અખત્યાર કરતી.”

આ યુક્તિ-પ્રયુક્તિ હું કદપી શકતો નહોતો.

“તમે કદી નહિ કદપી શકો, એટલે હુંજ કહું છું. તે

જ્યારે ગુજરી ગઈ ત્યારે તેની પાસે તેને પોતાને નામે બાપીકા વારસાના પૈસા હતા. આ માટે તે એવી ગોઠવણ કરતી ગઈ કે તેના બ્યાજમાં દર વર્ષે મારા નામ ઉપર ડરબી સ્વીપની એ ટિકીટો લેવાય. ”

હું હસી પડ્યો કારણ કે આખી વાત હસવા જેવીજ હતી. આટલીજ મુશ્કેલી હોય તો દૂર કરવામાં કાંઈ વિઘ્ન નડે તેમ નહોતું.

“ તું મેં મારા ભાઈ! વાતનું આવડું વતેસર કરે છે. ” હું ખુશમિનનજમાં આવી ગયો હતો.

તે ગંભીર હતો. “ વાતનું વતેસર કશું નથી. મેં તમને ન કહ્યું કે તે સીધીરીતે હેરાન નથી કરતી ? આ રીત પણ એવીજ છે. તમે ભણે હસ્યા કરો. સ્વસ્થતા વિના શાંતિ નથી એતો તમે કબુલ કરોને ? જ્યાં આવો ભય મારે માથે ઝઝૂમતો હોય ત્યાં સ્વસ્થતા ક્યાંથી સંભવી શકે ? ”

“ મને તો લાગે છે કે તું તુરત સ્વસ્થતા મેળવી શકે. એમાં કાંઈ નથી. આવો વ્યર્થ સંતાપ શા સારુ કરવો ? ”

“ હું નથી માનતો. નશીય વિશે મારો જુદો અભિપ્રાય છે. લોટરીમાં કે આવી હરિકાઈમાં ધનામ લાગે છે કે ? જેમને પૈસાની જરૂરત હોય તેવા સમૃદ્ધિવાનેને અગર આકસ્મિક લાભ લઈને ગાંડા બની જાય એવા ગરીબોને. બાકી મારા તમારા જેવા સામાન્ય માણસો કે જેમને પૈસાની સાચી જરૂર હોય છે, જેઓ તેનો ઉપયોગ કરી જાણે છે તેવાના નશીયમાં કદી વિજય હોતો નથી. ”

તેની ગંભીરતા અજબ હતી.

“ એવું લાગતું હોય તો તારા નામે આવના પત્રો ફોડે છે

શા માટે ? આવે એટલે સગડીમાં નાંખી દે. કોઈ તને ઇનામ લેવાની ફરજ નહિ પાડે.” મેં દલીલ કરી.

“ તમે મારી પત્નીની દૂરઅંદેશી સમજી શક્યા નથી. સાચું કહું ? પૈસા કેને નથી જોઈતા ? આખા જીવન દરમ્યાન સંપત્તિ, સમૃદ્ધિ, સફળતા માટે હું તલસ્યો છું. અને કેને એવી ઈચ્છા નથી હોતી ? જગતથી પર થયેલ જૂજ વ્યક્તિઓને નહિ હોય ! આપણે તો બધા સામાન્ય માનવી રહ્યા.” ઘડીક થંભી તેણે આગળ ચલાવ્યું : “ હું બુદ્ધિની મૂર્તિઓ ઘડું છું, કારણ કે મારું જીવન નિષ્ફળ ગયેલું છે. સમય અને સાધનની પરવા કર્યા વગર હું કામ કર્યું જનઉં છું. મને જીવવાની શક્તિ મળી શકે તેટલુંજ જોઈએ છીએ. દર વર્ષે જ્યાં નવી આશા, નવી તૃષ્ણા જન્મતી હોય ત્યાં મને સુખ કે શાંતિ ક્યાંથી મળી શકે ? તમે બધા હું દુન્યવી માનુષ્ય છું તે ભૂલી જવ છો. જ્યારે મારા ઉપર પત્રો આવે છે ત્યારે હું આતુરતાથી બિચાડું છું. મારી આશા નાખી બિડે છે. નિનાશા મૃત્યુ જેવી કારમી લાગે છે; અને છતાં મારે જીવવું નથી. જગત છોડે મને ઘણો સમય થઈ ગયો ને સુખ અહીંયાંથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે. સંપત્તિથી મને કશો લાભ થવાનો નથી. તેથી તો બિચારી હાનિ જ થવાની છે.”

તેના ધીમા ગંભીર અવાજમાં અંતરના સંઘર્ષનું બળ ડોકીઆં કરતું હતું. ઘણા મુદ્દાઓ ધ્યાન રોકે તેવા હતા. માણસ એકલો હતો: સ્વભાવે સ્વમદષ્ટા, જીવનમાં માત્ર કરુણતા જ ભરેલી. હું ન હસી શક્યો.

તમે કહેશો કે હસીને તેના મગજમાંથી મારે આખી વાત કાઢી નાખવી જોઈતી હતી. પરંતુ મારે માટે એ કાર્ય મુશ્કેલ હતું. સર્વ સ્થળે જનકની પત્ની જણાતી હતી. તેની જાયા નીચે તેની વિરુદ્ધનું કામ થતું કઠિન જ હોયને ?

મને એક વિચાર આવ્યો. “એક વર્ષ માટે આ સ્થળ છોડી બીજે જાયોતો ? મારી સાથે ચાલો.”

“એ સરખું જ છે. મારે કાંઈ વાત સાંભળવા માટે જોઈતું હતું, તમે મળી ગયા, બાકી મને તો એકલા રહેવું ગમે છે.”

પેગોડાના ઘંટમાંથી અવાજ આવતો હતો. સરિતા અમરગાન ગુંજતી હતી. જનકની પત્ની અંદરના ઓરડામાં હતી. એટલે અમે હાલેતર વાતો કરવા માંડી. કેટલીય સંખ્યા આમ વીતવા લાગી. કમકમ્તા કરબીના નામનો જે કે અમે લાગ્યે જ નિર્દેશ કરતા, પણ તેવું ચિત્ત વધુ વ્યગ્ર બનતું જતું હતું.

પૂર્ણિમા આવી. સરિતાનું વેશપરિધાન મોહક લાગતું હતું. ટેકરીઓ ઉપર હિમનાં પાથરણાં બિછાવ્યાં હતાં. જૂના પેગોડામાં નવસંચાર થયો હોય તેમ તે પ્રસન્ન ધવલ હાસ્ય હસતાં હતાં. આવી રાત્રીએ સરિતાતટે બેસી વાતો કરવાની મજા આવશે એ આશયે હું જનકને તેની ઝુંપડીમાં બોલાવા ગયો.

જનક ત્યાં નહોતો.

તેની સહમ તેની જગ્યાએ હતી. ઝુંપડી ખાલી હતી. અંદર કદાચ જનકની પત્ની હશે ! ટેબલ ઉપર એક ચિટ્ટી પડી હતી. પાસે જ દીવો હતો.

ચોકખા અક્ષરે દઢ હાથે એ પત્રમાં લખ્યું હતું. “એ દિવસે નજીક આવતા બાય છે. અંતરમાંથી કાઢક કહી રહ્યું છે કે તેનો વિજય નજીકના ભાવિમાં થશે. હું મારી ગાંડી રમત લાંબો સમય રમી શકું તેમ નથી. હું આ ચંદ્રિકામાં મારી પ્રિયા સરિતા સાથે સ્નાન કરવા ગયો છું; સાથેનો તાર બિધાડને અને આ ચિટ્ટીનો નાશ કરજો. મારી પત્નીનો પણ યથાસમયે વિનાશ કરજો. તે મારી સાથે સરિતામાં આવશે તો ત્યાં વિષમય

વાતાવરણુ ફેલાવશે. ત્યાં તો મને જ'પ વળે તેવી ગોઠવણુ કરવા મારી પ્રાર્થના છે.”

સરિતાનું સ્વરૂપ અવર્ણનીય હતું; ચંદ્રલોકથી સ્વપ્નાંચોને કપેરી પ્રવાહ વહેતો હોય તેમ લાગતું હતું.

“અમે નકામા તેને વિશે ખોટો અભિપ્રાય દોરતા હતા. અમે તેને નિર્થક અન્યાય કર્યો. પ્રભુને ત્યાં હવે તેને શાંતિ મળે એટલી પ્રાર્થના છે.” શંકરલાલે કહ્યું.

જનકની પત્નીએ મારી સાથે જ અભિદેશ છોડ્યું. પોતાના પતિને હેરાન કરનાર આ સ્ત્રીને સખ્ત નશીઅત આપવાનો મેં નિર્ણય કર્યો હતો. મારી પાસે જોટલા ગંદા ગાભારીયરા હતાં તે તેના અંગ ઉપર પહેરાવ્યાં અને એક ચીંથરામાં બાંધી તેને દરીઆમાં દફનાવી દીધી.

સાગરનું ઉર ધણું વિશાળ હોય છે. ત્યાં સૌથી વધારે જગ્યા હોય છે. જનક અને તેની પત્ની બન્ને સાડ.....

નવોદ્ધાલ

શરદ....

વર્ષાનું મેઘાચ્છાદિત આકાશ હવે સ્વચ્છ, નિર્મળ અન્યું હતું. અપોરના પ્રચંડ તાપ પછી સાંધ્યસૂર્યના લાલપીળા પડછાયા હરિયાળી ભૂમિ ઉપર પથરાઈ અંગલાઓની હારથી દૂર આવેલા ખેતરોને નયનરમ્ય બનાવતા હતા.

સંધ્યા ઊતરતી અને નિત્યક્રમ પ્રમાણે મનોરમા અંગલાના ઝાંપા સુધી આવી બાળકોને સામેના મેદાનમાં ફરવા મોકલી ઝાંપાના ઓટલા ઉપર જેસી આ સાંધ્યસૂર્યની રમત નિરખતી. હવા શાંત અને સ્થિર હતી. શહેરના કોલાહલથી દૂર એવા આ સ્થળમાં એ શાંતિ અભંગ રહેતી. માત્ર દૂરથી બાળકોની રમતનો અવાજ કે બાને આમંત્રણ આપતો સ્વર તેમાં ખસેલ પહોંચાડી જતો. “ જો તો બા; અમે ક્યાં સુધી પહોંચ્યા છીએ ” એવું પરેશ કહેતો હોય કે ન હોય પણ મનોરમા તો એવું સાંભળતી જ.

શરદના પડછાયા સાથે રમવા જવાની તેને ઇચ્છા ધણીય હતી. કેટલીય શરદ તેણે પ્રકૃતિ ઉછંગે ખેલવામાં, સંધ્યા-સૂરજના પ્રણય ખેલ જોવામાં ગાળી હતી. છતાં આ શરદે...તે લાચાર હતી, નિરુપાય હતી.

આગલા ઉનાળામાં, એમાસના વર્ષાવિહીન દિવસોમાં તે બાળકો સાથે ફરવા જવાનું ચૂકી ન હતી. એકેય દિવસ મેદાનમાં જઈ બાળકો સાથે રમવામાં મળતા નિર્દોષ આનંદમાં તેને બાલિશતા લાગી ન હતી. સંકાય થયો ન હતો. તે મેદાન ઉપર કોઈકવાર નિરાંતે સૂઈ જતી અને નાનકડો પરેશ તેનો પાલવ ઝાલી તેને હસડવા કોશિશ કરતો ત્યારે તો જાણીજૂઝીને આંખો મીંચી તે પડી.

રહેતી, તે આનંદની સર્વોચ્ચ ટોચે પહોંચી હોય એવો અનુભવ કરતી.

તેને વસંત યાદ આવી. આંખાની ડાળીએ કાચલ ટહુકતી. કાચલને પાનો ચઢાવવા તેય દ્રહુ કરીને બોલતી, બાળકાચ બોલતા, અને પછી કાચલ આ માનવજીવોને મહાત કરવા પંચમ સ્વરે ટહુકતી. એ અનંત રમતમાં બાળકાની સાથે તે હોંશથી ભાગ લેતી હતી. રાતની રાણીની ઊંઘડતી જતી કલિકાની સૌરભ સાંજના સમયે છોક મેદાન સુધી દોડી આવી મગજને મત કરતી હતી. વૃદ્ધત્વ કાઠિવાર પણ ન આવ્યું હોય તેમ નૂતન કુંપણોને અંગ ઉપર ધારતા વૃક્ષો અને આંખલીના ભૂરા કાતરાઓનો સ્વાદઃ એમાંનું શું ભૂલાય તેવું હતું! તે કાતરાઓ તોડવા બાળકો સાથે બાળક બની દોડતી હતી. બાળકાના બિનજવાબદાર તોફાનો અને અર્થહીન હાસ્યોમાં તે સંપૂર્ણ હિસ્સેદાર બનતી. કાઠિવાર બાળકોને કિલ્લોલતાં સાંભળવાજ નેવા નહિ—આંખો મીંચીને બાળકોનાં આનંદનું ઊંડુ રહસ્ય મેળવવા એસી જતી, ત્યારે તે ખોતાની જાતને કૃતકૃત્ય માનતી.

સાંજ પડે અને બાળકો તેને તાણી ગયા વગર રહેતાજ નહિ. માત્ર હમણાં થોડા દિવસથી તે જર્ઘ શકતી ન હોતી. બાળકોએ ખૂબ આગ્રહ કર્યો હતો.

“બા! તું કેમ આવતી નથી? ચાલતો, જે આકાશતો જે.”

“બા તને થાક લાગે છે? આપણે બહુ દૂર નહિ જઈએ.”

“બા! તારા વગર અમને મઝા નથી આવતી.”

આ સવાનો હમણાં રોજના બન્યા હતા. દરેક વખતે ભારે હૃદયે તે ના પાડી દેતી હતી. “કાલે આવીશ! આજે તમે જાવ અહીંયાં બેઠી બેઠી હું જેઠા છું”

આ જાતની નાએ તેના જીવનમાં એક પ્રકારની શૂન્યતા ઊભી કરી હતી. આ શૂન્યતાએ તેના અંતર ઉપર દુઃખનો એક બોજ લાદ્યો હતો.

રોજના કરતાં આજની સંધ્યાએ આ પીડા તેને વધારે સાક્ષી. આજે બાળકો મેદાનને છોડે આવેલી જામફળની વાડીએ ગયા હતા સવારથીજ વાડીએ જવાનો કાર્યક્રમ ચોગ્ન્યો હતો. બાળકોનો ઉમંગ ભારથીજ માતો નહોતો. તેમણે સવારથીજ બાને કહેવા માંડ્યું હતું “બા! આજે તો તારે આવવુંજ પડશે, આવીશને?” ત્યારે તેણે માત્ર એટલુંજ કહ્યું હતું “સાંજ તો પડે. અત્યારથી શું છે?”

સાંજ આવી અને તેણે ના પાડી દીધી. આજનો આનંદ જતો કરવાની તેને ઈચ્છા ન હોતી. તેના મુખ ઉપર શોકની છાયા સ્પષ્ટ રીતે તરી આવી. “મારી તબિયત ઠીક નથી” કહી તેણે બાળકોને વાડીએ મોકલ્યા અને પોતે દરવાજાના સળીઆ ઝાલી તેમને જતાં જોઈ રહી.

બાળકો દોડતાં જતાં હતાં. મેદાનનો છંદા આવી ગયો. બાળકોને તેણે વાડીની અંદર પ્રવેશતાં જોયાં. બધાય જાણે તેના જેવાજ કોઈક ભારથી અકળાતા હોય તેમ નમી નમીને ચાલતા હતા. તેમના વાર્તાલાપમાંથી ઊંચા સ્વરે ઉચ્ચારાયેલા શબ્દો તેના કાન ઉપર અથડાતા હતા.

બધામાંથી એક બાળક દોડતું દોડતું પાછું આવ્યું.

“કેમ રમેશ!”

“બા! બા! અમે ટોપલી લેવાનું” તો ભૂલીજ ગયા. અમે જામફળ લાવીશું શેમાં?”

મનોરમા અંદર જઈને ટોપલી લઈ આવી. ટોપલી મોટી હતી તો પણ રમેશ તે લઈને દોડી ગયો.

“ જલદી પાછા આવજો, બહુ વાર ન કરતા ” દોડતા જતા રમેશને હાક મારી મનોરમાએ કહ્યું, પણ રમેશ તેના અવાજની મર્યાદાને ઓળંગીને ક્યારનોય બહાર જતો રહ્યો હતો. તેણે બાને કશો ઉત્તર ન વાળ્યો.

રમેશ ગયો એટલે વળી પાછી તે વિચારચંક્રમણે ચડી... સંખ્યા શ્યામતર બની હતી, આકાશમાં ઘેરો લાલરંગ વિપાદમય બનતો જતો હતો. વૃક્ષો ઉપર, ઊતરતા અંધારાના કાળા ટોપ ચડતા હતા. આકાશપટ ઉપર તારાઓ ધીમેધીમે રમવા દોડ્યા આવતા હતા. મનોરમા રમવા નહિ જવાના કારણે વિચારવા લાગી.

કેવું કારણ હતું ! કોઈને કહી શકાય નહી ! કોઈને સમજાવી શકાય નહિ ! છતાં એનો બોજ કેવો પ્રચંડ અને વિનાશક હતો ? તેનો ભાર કેવો અસહ્ય હતો ?

ક્ષણુવાર તો તેને લાગ્યું કે આવું કોઈ કારણ હતું જ નહિ. તેનું દુઃખ માત્ર એક ભ્રમણા હતી. રેતીના રણમાં દેખાતું મૃગજળ હતું; એવી કલ્પના કરીને તે નિર્થક જાતને હેરાન કરતી હતી. તેણે દૂર જોયું. વાડીમાં બાળકો રમતાં હતાં. તેમની સંખ્યા ગણવાનો તેણે પ્રયાસ કર્યો. ઊતાવળમાં તેણે પાંચ ગણ્યા. ના ! ચાર જ હતા ! ના પાંચ છે !

પણ...ચાર હોય કે પાંચ ! ચાર હતા તો પાંચમાને આવવાની હવે વાર ક્યાં હતી ? તેની હાજરી પડછાયાની માફક ક્યારનીય દષ્ટિગોચર થવા માંડી હતી. આ હાજરી કોઈકવાર તેને આશીર્વાદરૂપ જણાતી તો કોઈકવાર ભારરૂપ જણાતી. એ આગમનને ભ્રમણા શી રીતે લેખી શકાય ? એકાદ બે અઠવાડિયામાં તો બાળકો નવા ભાઈબિંધને આવકારતાં આનંદથી નાચશે કૂદશે !

મનોરમાએ તારાઓના આછા અજવાળે આ સર્વને અંદરના ઓરડામાં છાના છાના ડોકીયાં કરતાં જોયાં.

હવે તો કદાચ થોડા દિવસો બાદ તે દરવાજા લગીય નહિ આવી શકે! બાળકોને કપડાં બદલાવાં, નવડાવવાં એ બધું કરતાં હવે તેને અટકી જવું પડશે. ભારે શ્રમથી તેને દૂર રહેવું પડશે. બંગલાની બહાર આંટા મારવાનું છોડી દેવું પડશે. અને છતાં નિર્ભય અને સ્વસ્થ રહેવાની નેમ છે તે બતાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં રહેવું પડશે.

આ અનુભવ કાંઈ નવો નહોતો. દર સવા દોઢ વર્ષે આવો આવો અનુભવ તેને અચૂક લેવો પડતો હતો. ડર રાખવાનું કશું કારણ નહોતું. છતાં તેનો જ તેને ભય હતો, તે એ બંરોળર બાણુતી હતી. એક નિર્વિદ્ને પતશે ત્યાં તો.....આ અનુભવની ઝીણામાં ઝીણી વિગત સાથે તે આત્મસાત્ હતી. ઓરડા, પલંગ, નર્સની શસ્ત્રક્રિયા, લોહીની ગંધ, ફાણુવાર થતું પ્રચંડ દુઃખ, બાળકનો પ્રથમ અવાજ, ધરનો વડેરાઓનો આનંદઃ કદાચ વિગત એ નહોતી બાણુતી?

આવી અનિવાર્યતાજ તેને ભયથી થીજતી મૂકતી. રાતનું ઘેરું ધુમ્મસ કમળની પાંદડીઓને ચિમળાવી મૂકે તેમ આ સ્મરણો આ પ્રકાશાન્વીત જગતમાં તેને કંપાવતા. આ અનુભવમાંથી છટકાચારી શોધવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો હતો. સમાજની દ્રષ્ટિએ એ લોખંડી દિવાલોમાં ક્યાંય, એકે બાકોરં જણાતું નહોતું. એક છિદ્ર સરખુંય શોધવાનું નહોતું. એવું બાકોરં મળશે અને તેમાંથી છટકી પ્રકાશ અને રંગની દુનિયા ભરપટ્ટે પી શકાશે તેવી આશાય હવે તો તેણે છોડી દીધી હતી.

એ આશા એકવાર હતી. ચોથા બાળકના જન્મ સમયે તેને

આ તમામ પીડાનો અંત, નૂતન જીંદગીના રસોહવાસ માણવાની તકનો આરંભ થએલો લાગ્યો હતો. તેની તબિયત અસ્વસ્થ હતી બાળકના જન્મ પછી તાવ ઊતરતો નહોતો. પારો છેક ચાર સુધી પહોંચ્યો હતો. ધરના લોકોને ચિંતા થતી હતી. ચાર ચાર પ્રસૂતિએ ધસાઈ ગએલા શરીર ઉપર આગ્નરીનું આક્રમણ થયું. આંખો ડાખો પગ રહી ગયો. એક મહિના સુધી પથારીમાં પડ્યાજ રહેવું પડશે એવી દાકતરી સલાહ થઈ. તેના પતિ રોજ તેની પાસે બેસતા. તેની માયાળુ કુટુંબીભરી આંખો મનોરમા જોઈ શકતી હતી. એક દિવસે ત્યારે તે એકલાજ બેઠા હતા ત્યારે મનોરમાના હુએ તેની આંખમાં પાણી ભરાઈ આવ્યા.

“ મનુ મને માફ નહિ કરે? હું જાણું છું કે મારે લીધેજ તને આટલી હેરાનગતિ વેકવી પડે છે. હું તને વચન આપું છું કે બન્ન હવે તો આ છેલ્લીવાર. હવે કાઈ જનતનું દુઃખ નહિ, આ બધી પીડા નહિ. જીવનમાં ગંધમ જરૂરી છે. તે વાત હું કબુલું છું. પણ તેને અમલમાં આણવા હું હવે તૈયાર થઈશ. ”

એ શબ્દો બોલાયા ત્યારે મનોરમાના હૃદયમાં કેવા ભાવ જાગ્યા હતા? ફરી પેલી આશા આંખેથી પાટા છોડી તેની પાસે રમતી, દોડતી, આવી હોય તેમ તેને લાગ્યું. પતિના વચનોની અસર તેના ઉપર ઓછી નહોતી થઈ. પતિના વચનના બદલામાં તેણે જે ઉત્તર આપ્યો હતો. એ તેને યાદ આવ્યો.

“ મારે મન તમે જીવન સર્વસ્વ છે. તમારી પ્રતિકૃતિ મારા અંતરમાં જડાઈ ગઈ છે. હું હવે આનંદી બનીશ. જીવનની આ પીડાએ ભૂતકાલિન સ્મરણાવશેષ જ રહેશે. ”

તેને પતિના વચનમાં, ભાવમાં હૃદયના ઔદાર્યમાં; સંપૂર્ણ

શ્રદ્ધા હતી. એ દિવસેજ તેણે ભાવિ જીવનની સુરેખ સમૃદ્ધ કલ્પનાઓ ધડી હતી.

અને ત્રણ મહિના આદળ એ કલ્પનાઓ લાંગી ગઈ. પતિએ પતિજ રહ્યો હતો. તેની માનવતા ઉપર તેની વૃત્તિઓ જોર કરી ગઈ.

હવે તેને નવાં વચનોની, નવી ખાત્રીની જરૂર નહોતી. આ પરંપરા અટકાવવા મૃત્યુ સિવાય બીજું કોઈ સમર્થ નહોતું.

પશ્ચિમનું વદન હવે ગંપૂર્ણ રયામ બની ગયું હતું. વૃક્ષો કાળી રેખા સમાન ભૂમિ ઉપર રહેલા લાગતાં હતાં. સંધ્યાનું હૃદય નિઃશ્વેષ બન્યું હતું. પવન ધીરેધીરે ફૂંકાતો હતો.

મનોરમા વળી ગળુગણુવા લાગી. ‘હવે નવો બોજ નહિ, નવી પીડા નહિ,’ કેવી વિચિત્ર વાત એ વિચારતી હતી! એ વિચાર નિર્થક અકુદરતી હતો. તેની ઇચ્છાએ જગત ચાલતું નહોતું. જગતમાં રહીને જગતની ક્ષતિઓને અધીન થવામાંજ અર્થ હતો.

વળી તે બાળકોનો વિચાર કરવા લાગી. બાળકો હજી જન્મફળની વાડીમાંજ હતા, ઊભી રહીને તે ચાપી હતી. તેણે બાળકોને જૂમ માત્રી: ચાલો હવે અંધારું થઈ ગયું.

અંધારાના પાશમાં જકડાયેલા ખેતર ઉપર થઈને પવનના સૂસવાટા જેવો તેનો અવાજ પસાર થઈ ગયો. વાડીમાંની અસ્પષ્ટ આકૃતિઓ ખસતી હતી. ત્રણે સૂતા પહેલાં પતાવી લેવાની વસ્તુઓ તે યાદ કરવા લાગી, પરેશના ખમીસે બટન ટાંકવાના હતા. સુવ્રતાનું ફાંક શીવવાનું હતું. રમેશ માટે નાસ્તો તૈયાર કરવાનો હતો.

પૂર્વના આકાશમાં વિષાદ અને ખિન્નતા હતા: તેના અંતરમાં

હતાં એવાં. તેણે ફરી વાર છોકરાઓને ખૂમ મારી: ચાલો હવે જલદી કરો, મોડું થાય છે.

અવાજમાં જોર કરવાને લીધે તેને પેટમાં દરદ થયું. તે થોડીવાર પેટ દબાવીને શ્વાસ લેતી શાંત બિભી રહી. પોતે ભાર બેચકવા સાવ નિર્બળ હતી. આજુબાજુનું જંગલ અતિથાકથી કે અતિ આનંદથી તેનો ભાર ઝીલવા અસમર્થ હોય તેવું ભારે તેને લાગ્યું.

બાળકો તેની છેક લગોચ્છગ આવી પહોંચ્યા. જનમફળની ટોપલી જરા દૂર તેમણે મૂકી હતી.

“ટોપલી ક્યાં મૂકી આપ્યા?” તેણે પૂછ્યું.

“એ પડી, બેચકી બેચકીને થાકી ગયા. ટોપલી ઘણી ભારે છે બા! અમારાથી તો બેચકાતીજ નથી.”

તે જઈને ટોપલી લઈ આવી. ટોપલીમાં તાજું જનમફળો ભર્યાં હતાં. ટોપલી બેચકતાં તેને થાક લાગ્યો. તેણે ઓટલા ઉપર ટોપલી મૂકી દીધી. બાળકો તેને વીંટળાઈ વળ્યાં હતાં.

“રમેશ! તું ટોપલી લઈને અંદર આવ.”

“ના બા! તુંજ એ ભાર લઈ લે” કહી રમેશ અંદર ચાલી ગયો.

શરદનો સુકુમાર શોકાત સમીર વૃક્ષે માંથી એજ શબ્દોનો અડધો પાડવા લાગ્યો: બા! તુંજ એ ભાર લઈ લે.

એકાકિની

સવિતાનું વય બત્રીસ વર્ષનું હતું. બાવીસ વર્ષની વયે તે વિધવા થઇ. પતિની પાછળ કુટુંબમાં કાંઈ ન હોવાથી તે થોડોક વખત પિયર ચાલી ગઈ. ઊંચું ચારિત્ર્યબળ તથા શરીરશક્તિ હોવાને કારણે ભાઈ ભાભીનાં ટોણાં ખાતાં ખાતાં પણ તેણે અભ્યાસ શરૂ કર્યો. ધરનું કામકાજ પતાવીને તે 'વનિતા વિશ્રામ'માં ભણવા જતી ને તે સાથે અંગ્રેજી પણ વધારે પાકું કરી લેતી. અભ્યાસ પૂરો કરીને તુરતજ તેણે નિશાળમાં શિક્ષિકા તરીકેની નોકરી સ્વીકારી લીધી.

ભાઈભાભીએ નોકરી માટે સગા બતાવી ખરી, આડોશીપાડોશી પણ બબડ્યા. પરંતુ સવિતાએ એક વાત જોઈ લીધી હતી કે જીવનસુખ માટે આર્થિક સ્વતંત્રતા ખૂબ આવશ્યક વસ્તુ છે. એટલે જેમ પહેલાં તેણે જે મહત્ત્વતાથી ભણતર શરૂ કર્યું હતું તેવી જ શાંત મહત્ત્વતાથી સહુના કહેવાની સામે જઈને પણ નોકરી લીધી.

નોકરીના ત્રીજે માસે તેણે જુદું ઘર માંડ્યું. તે વખતે પણ ભાઈભાભી, અન્ય સગાવહાલાં, પાડોશીઓ બબડ્યાં.

સગાવહાલાં તથા ઓળખીતાઓથી દૂર છેક ખાનપુર બાજુ તેણે એક મકાનનો ત્રીજે માળ ભાડે રાખ્યો. મુખ્ય ઓરડામાં બહુ થોડો સામાન તેણે રાખ્યો હતો. એક ચટાઈ, એક મેજ ને એક ખુરશી, પુસ્તકો માટેનું કબાટ, ને ખૂણામાં એક ખાટલો.

સંધ્યાએ જ્યારે મેજ ઉપરનો વિજળીનો દીવો ચમકી ઉઠતો ત્યારે દીવો ઉપરના ગુલાબી ઓઢણ જે કારણે ઓરડામાં ગુલાબી પ્રકાશ, સરોવરમાં સંધ્યાના રંગના જેવા પ્રતિબિંબ ઉડે છે, તેવો

પથરાઈ જતો, ને ઓરડામાં શૂન્યતા રમતી જણાતી. સવિતા પોતે પણ ઓરડાથી દૂર રહેવા મથતી, શાળાએથી આવી તુરત બહાર ચાલી જતી ને ફરીને આવ્યા પછી અંદરના ઓરડામાં ખાવાનું તૈયાર કરી છેક સાડા આઠ વાગે મુખ્ય ઓરડામાં પ્રવેશ કરતી.

પતિત્ર નંયમી જીવન ગાળવાર સ્ત્રીના જેવો તેનો કાંઈ હતો. તેના સકા મોં ઉપર લાલીની કુમાશ હતી. તેનાં પાંડાશીઓ ને સળાંવહાણાંઓ બપોડતાં ખરાં પરંતુ તેના આરિવ્ય વિશે શંકા ઉઠાવવાની કાંઈ હિમત કાતું નહિ. દરેક સાથે તે માયાળુ વર્તી રાખતી. બીજા લોકોમાં તેને રસ નહોતો. ને બીજા લોકો તેનામાં રસ હ્યે, એ તેને પસંદ નહોતું. તે માટે તે સર્વથી દૂર ભાગતી. સદાય કાણું કપડું પહેરી તે નિશાળે જતી. તે સિવાય બીજાં કપડાં તેને અંગે કાંઈએ જોયા નહોતાં.

પોતાના કામ સાથે તે ખૂબ આત્મસ્ત થઈ ગઈ હતી. તેને કામ ખૂબ ગમતું હતું. ઊંચા પદનો લોભ હતો એ માટે તે બહુ કામ કરતી હતી પરંતુ પેલા શૂન્ય ઘરનો તેને ડર હતો. એ ઘરનો પેલો ઓરડો તેને માટે અસહ્ય થઈ પડ્યો હતો.

રાત્રે ઘેર આવતી ત્યારે આખું ઘર તેને જીવનહીન લાગતું. કાંઈવાર તે સ્થિરદષ્ટિએ, શૂન્યચિત્તે ત્યાં પડેલા મેજ, ખુરશી કે પથારી તરફ જોઈ રહેતી. દરેકમાં જાણે કાંઈ જોઈ હોય ને તેને ઈશારો કરી બોલાવતું હોય એવો ભાસ તેને થતો. આવી મૂક શાંતિ તેને ડારતી.

આ વેદનામાંથી છૂટવા તેણે સામાજિક કાર્ય આદર્યું. નજીકનાં ગરીબોનાં ઝુપડાંમાં તેણે સ્ત્રીઓને શિક્ષણ આપવા તથા શીવણ શિખવાડવા જવાનું શરૂ કર્યું.

શાળાના તેના સાથીદારો તેની આવી અથાક્ શક્તિની, આવી સેવાની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.

પરંતુ જેમ જેમ કામમાં તે વધુ સમય ગાળતી ગઈ તેમ તેમ તેને જીવનની શૂન્યતા વધુ ડરાવવા લાગી. તેને લાગ્યું કે તેના જીવનમાંનો એક ખૂણો એવી રીતે શૂન્ય પડ્યો છે કે ગમે તેવી પ્રવૃત્તિઓથી તે ભરી શકાય તેમ નથી. તેના જોડાની ચીજોના અવાજ વધુ ઉગ્ર અને તીવ્ર બન્યે જતા હતા. ત્યારે ત્યારે તે ત્યાં પગ મુકતી ત્યારે ત્યારે હૃદયના અગોચર સૂરોથી સમસ્ત જોરો ભરાઈ જતો. પ્રત્યેક ચિજ તેને ધસારા કરી બોલાવતી હતી. તે આંખે હાથ દબાવે અંદરના ભાગમાં તે દોડી જતી.

રમના દિવસે નિશાળની છોકરીઓ ઘેર આવતી. દરેક જણ પોતાના સુખદુઃખની વાત તેને કરતું. માત્ર તેને મનઃસંતાપની વાતો કરવા સારૂ કે હૃદયમાં ઉછળતો શોકસાગર ઠાલવવા સારુ કાંઈ નહોતું. આ મનઃસંતાપ વિષે તેને સજ પડતી નહિ. મગજ ઉપર આ વસ્તુ જોગબદ્ધ ન થાય તે સારૂ તે તેનો વિચાર મગજમાંથી કાઢી નાખવા તે પ્રયત્ન કરતી. તે કાને ફરિયાદ કરવા જઈ શકે? શું સાથીદારોને કહે? તો તો એ લોકો દિગ્ધ થઈ જાય કે તેના જેવી મજબૂત મનની સ્ત્રીને આવા વ્યર્થ સંતાપ હોઈ શકે ખરા? જોરડીમાં રહેતી પેલી ચિન્ને તો ભારે હેરાન કરે છે તેવું કહે તો એ લોકો એમજ કહે કે દાકતરની સલાહ લો, માનસિક વળગાડ હશે.

એ વેદના કાણુ સહમજી શકે? કાની પાસે મૂકી પણ શકે?

એ નિશાળનું કામ પણ સખત હતું. રાત્રીશાળામાં પણ સંખ્યા વધી હોવાથી વધારે વખત બેસવાનું થતું. રાત્રે થાકીને

લોથપોથ થઈને તે આવતી ને તુરત ખાટલા ઉપર પડતી. નિદ્રા-
માંથી સ્વપ્ના ચાલી ગયાં હતાં:ને તે ધસધસાટ ઊંધતી. સવારે
મોડી ઉઠતી ને ઝટપટ પરવારી નિશાળે ચાલી જતી. પણ નિશાળનું
તથા સામાજિક સેવાનું કાર્ય જેમ જેમ વધારે સખ્ત ચાલ્યું તેમ
તેમ તેને એકલતા વધારે સતાવવા લાગી.

એક દિવસે દાદરો ચઢતાં બિલાડીનું એક માંદલું બચ્યું
તેના પગ સાથે અથડાયું. બચ્યાના ઘોળા વાળમાં કાળાં ટપકાં
ટપકાં ગૂંથાઈ ગયાં હતાં. બચ્યાને લઈને તે ઉપર આવી ને
પોતાની વાડકીમાંથી દૂધ પીવડાવ્યું. શ્રોડાકજ દિવસમાં બચ્યું
તેની સાથે ખૂબ હળી ગયું. તેનું શરીર પણ રૂપુષ્ટ થયું હતું.
એ દિવસથી સવિતાને લાગવા માંડ્યું કે ઓરડીની પેલી ચીજો
હવે બોલતી બંધ થઈ ગઈ છે. હવે તે ત્યારે ઘેર આવતી ત્યારે
તેના પગમાં વધુ સ્પર્તિ જણાતી. વધુ વેગ જણાતો. કારણ કે
તેની સંભાળની રાહ જોતું એક જીવંત પ્રાણી તેના જીવનમાં
આવ્યું હતું.

દાદરા ઉપર તેનાં પગનો અવાજ થતો ને પેલું બચ્યું
કમાડની બાજુમાં છૂપાઈ જતું ને જેવી તે અંદર પગ મૂકતી કે
કે આવીને ફૂદાફૂદ કરતું. સવિતા તેને હાથમાં લઈને ફરે ત્યારે જ
તેને જંપ વળતો. ખાતી વખતે બન્ને સાથે ભાણામાં બેસી જમતાં.
સૂતાં પણ બન્ને સાથે જ. બચ્યાંની સુવાણી હુંફ તેને નવી શક્તિ
આવતી, જીવનના ખૂણામાં હવે નવો પ્રકાશ રમતો હતો.

આવું શુદ્ધ સુંદર હૃદય તેણે અત્યાર સુધી જોયું નહોતું.
જીવનમાં કદીય ન અનુભવેલો સમરસ તેણે આ પ્રાણી સાથે
અનુભવવા માંડ્યો.

પુરુષો તરફ તેને તિરસ્કાર હતો જ. તે તેમનાથી ભડકતી.

રસ્તે જતાં તેને એમ સદાય લાગતું કે કોઈક માણસ તેની પછવાડે આવી રહ્યો છે. મોટરમાં જતી તો સાથે એસનાર જાણીજીજ્ઞને નજીક એસવાનો પ્રયત્ન કરતો હોય એમ તેને થતું. સતૃષ્ણ દષ્ટિએ પુરુષોની આંખ તેના સુંદર ચહેરા તથા ઘાટીલા શરીર ઉપર રમી રહેતી હોવાનો વહેમ તેને સદાય રહેતો. આ પ્રકારના પુરુષ. સ્વભાવથી તેને ઘૂણા છૂટતી.

તેને થતું કે આ પુરુષોને તેના શરીર-સૌન્દર્યની જ પડી હતી, તેના આત્માની કે હૃદયની કોઈ ને રજ જેટલી પણ પરવા નહોતી. તેના ગુણ વિષે, તેના હૃદય વિષે, તેના વ્યક્તિત્વ વિષે કોઈને પણ શી પડી હતી ? તેમને તો માત્ર એક જ વસ્તુની ભૂખ હતી. તેનું...

કોઈ પુરુષ તેની પાસે હૃદય લઈને હજી સુધી આવ્યો નહોતો. તેના હૃદયમાં અગન હોય ત્યારે તેને દારનાર, આનંદ હોય ત્યારે સમરસ થનાર એવું કોઈ પુરુષહૃદય તેણે જોયું નહોતું.

આ બધા પુરુષો કરતાં પેલું ખચ્ચું કેવું ઉદાર વિશાળહૃદયી હતું ! ખચ્ચાથી તેના હૃદયને શાંતિ મળી હતી, સમભાવ મળ્યો હતો. જે જૂજ ભાવ એ ખચ્ચા પાસે હતો તે બધો ય તેણે સવિતા માટે જ ખચ્ચો હતો. સવિતા વગર તેના જીવનમાં અન્ય કોઈ નહોતું તેવી પ્રતીતિ તેણે દરેક ક્ષણે સવિતાને કરાવી હતી.

આવું નિઃસ્વાર્થ સભર હૈયું પુરુષોમાં કોઈ દિવસ જણાય ખરું ?

એટલે જ તેને પુરુષો તરફ સખત તિરસ્કાર હતો. પણ પુરુષોને તેના તરફ તિરસ્કાર નહોતો. સવિતાને પોતાના આકર્ષક દેહ સૌંદર્ય ઉપર ચીઠ ચઢતી. પુરુષોને શરીર તરફ આકર્ષનાર આવા સૌંદર્ય ઉપર લાંછન લગાડવાના બાહ્ય પ્રયત્નો તે કરતી. કોઈ પણ વાર

તે કાળાં સિવાય વસ્ત્રો પહેરતી નહોતી. એ વસ્ત્રો પણ સફાઈદાર છે તેવો આભાસ થવા દેતી નહોતી. વાળમાં ધુપેલ નાખતી પરંતુ તેમાં કશી સુગંધ ન નાખતી. છતાં દેહનું આકર્ષણ ઘટતું નહોતું, વધતું હતું.

એ જ કારણે તે બગ્ગર તરફ ખાસ જતી નહિ. ખાસ કામ સિવાય તે નિશાળ, ઘર ને રાત્રિશાળા છોડી ક્યાંય ન જતી. નિશાળના પુરુષ શિક્ષકો તેની સાથે વાત પાડવા કોશિશ કરતા. તે દૂકો મુદાસર જવાબ આપી પોતાના કામમાં મગ્ન થઈ રહેતી.

વિનોદે તેનું ધ્યાન ખેંચ્યું કારણ કે વિનોદ બીજા જેવો નહોતો. વિનોદ તેની જ શાળામાં નવો આવેલો આસી. હેડમાસ્તર હતો. રીતભાતમાં વિનયી, સ્વભાવે માયાળુ હતો. વસ્ત્રો બધાનાં જેવાં સાદાં જ પહેરતો, તેનું વય પાંત્રીસ વર્ષનું હતું.

સવિતા સાથે વાત કરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય તો તે શરમાઈ જતો ને નીચું જોઈને વાત કરતો. બીજાની માફક તેના મોં સામે ટીકી ટીકીને જોવામાં તેને શરમ આવતી.

તેના અવાજમાં એક જાતની રમ્યતા હતી. તે કોઈ દિવસ બિચા સાહે બીજાને બોલાવતો નહિ. કોઈકની ભૂલ જણાય તો તે સમજાવીને તેની પાસે કબુલ કરાવતો. આવ્યા પછી થોડાક જ વખતમાં અન્ય શિક્ષકો તથા શિષ્યોનો આહ તેણે સંપાદન કરી લીધો હતો.

સવિતાએ તેને કદીએ અન્ય શિક્ષિકાઓ તરફ દ્રષ્ટિ ફેંકતા જોયો નહોતો. એક દિવસ તે બન્ને સાથે આફ્રિકામાંથી ઘેર જવાને નીકળ્યા. પહેલી જ વાર સવિતાને તેનાં જીવન વિષે, તેની પ્રવૃત્તિઓ વિષે વિનોદે પૂછ્યું.

સવિતાનું હૃદય હાલી ઊઠ્યું, પહેલી જ વાર એવો એક

પુરુષ તેને મળ્યો હતો જે સ્ત્રીને એક જનાવરની માફક તપાસવાને બદલે એક માનવ તરીકે સમભાવથી જોતો હતો. વિનોદ પણ પોતાના જ જેવો હતો. ઘરમાં એકલો પોતાની વૃદ્ધ મા સાથે રહેતો હતો. તેને કાંઈ મિત્ર નહોતો. તે ભાગ્યે જ ઘર છોડી બીજે જતો. તેની સાથેની વાતોમાંથી સવિતાને આની ખબર પડી.

“ હું કામમાંથી પરવારી ઘરે જઈ છું ત્યારે એટલો થાકી જઈ છું, કે બા મારે સારું ખાવાનું તૈયાર કરે એટલી વારમાં તો બાધી જઈ છું, ” વિનોદે કહ્યું.

બીજે દિવસે બન્ને ઓફિસમાં મળ્યા. એ મિલનમાં કાંઈક હેતુ રહેલો બન્નેને જણાયો. સવિતા બપોરની રજામાં ટેબલ પાસે ચોપડી લઈને બેઠી હતી તે વખતે અચાનક તેનું ધ્યાન બીજું જતાં તેની દૃષ્ટિ વિનોદની સાથે અથડાઈ. દૃષ્ટિ કિરણ અથડાયાં ન અથડાયાં ને બન્નેએ પોતાની આંખ ઢાળી દીધી. પરંતુ એ ક્ષણથી તે તેનો અવાજ સાંભળતી કે તુરંતજ તેને ક્ષણવાર નિરખવાની બળવત્તર ઇચ્છા હૃદયમાં જગી બેઠી.

સામાન્ય મુલાકાત ને વાર્તાલાપ ઉપરાંત અદૃષ્ટ એવો બેડો સંબંધ બન્ને વચ્ચે બંધાવા લાગ્યો. બન્ને મળતાં હોય ત્યારે વર્ષો જૂનાં ગાઠ મિત્ર હોય તેમ નિખાલસતાથી વાતો કરતાં; પણ છૂટા પડતી વખતે જે દૃષ્ટિની અદ્ભુતબદલી થતી તે વિશિષ્ટ, તદ્દન જુદી હતી. બન્નેની આંખમાંથી ઉરભાવને લઈ વહી જતી એ દૃષ્ટિમાં એક બીજને કામમી મિલનનું આમંત્રણ હતું.

વિનોદ ઘેર ખૂબ થાકીને જાય છે ને તુરંત બેઠવા માંડે છે એ વિચારે સવિતાના હૃદયમાં દુઃખ થવા માંડ્યું. તેની માતાની જગ્યાએ એ હોત તો અનન્ય પ્રેમભાવથી તેના પગ ઢાંચત, તેની

સંભાળ લઈ તેને આનંદી બનાવત એમ તેને થયા કરતું. પહેલાં પોતાને કાઈ એવી રીતે સંભાળ લઈ સુખી કરે તેવાં સ્વપ્નાં તેણે સેવ્યાં હતાં. હવે તેના હૃદયની બાંધી કંદરામાંથી સ્નેહનાં અમિ-ઝરણુ કાઢપિણુ સૂકી ધરાને ભીંજવવા અસ્ખલિત ધારે વહેતાં હતોં.

એક વખત વિનોદ લાગલાગટ ત્રણ દિવસ સુધી સાળાએ ન આવી શક્યો. એ ત્રણે દિવસોમાં સવિતાને વર્ગો કાળ જેવા લાગ્યા. એકાદ એ જાણુ ઉપર થોડી ચીડાઈ પણ ખરી. તેના મગજમાં ચિત્રવિચિત્ર ખ્યાલ ઊભા થયા. શું થયું હશે? માંદો થયો હશે? અકસ્માત થયો હશે? આવી ગમે તેવી સ્થિતિમાં તે પડ્યો હોય ને પોતે તેની સહુથી નિષ્ઠ આલેખી વ્યક્તિ કશું પણ કરવા અસમર્થઃ જીવનનો એ કેવો કરુણ વિરોધાભાસ! ધરતું સરનામું મેળવવા તેણે પ્રયાસ કર્યો ને આખરે એ તો માત્ર તણિયત ડીક નહોતી એવી ખચર મળી ત્યારે જ થોડી ઘણી શાંતિ તે મેળવી શકી.

એ ત્રણે દિવસ દરમ્યાન તેને સ્પષ્ટ લાગ્યું કે આ માણસે તેના ઉપર પ્રભુત્વ મેળવ્યું છે. તે માંત્ર મિત્ર નહોતો. પરંતુ તેના જીવનમાંથી શત્રુતા કાઢનાર, નવો રસ જગાડનાર, પોતાના જ જીવનના એક ભાગ રૂપે હૃદયના એક ધબકારરૂપ હતો.

ખિલાડીના બચ્ચા તરફની તેની વલણમાં હવે ફેરફાર થવા માંડ્યો. પહેલાં કરતાં હવે તે તેના તરફ બેદરકાર બની હતી. બચ્ચું બિચાઈ હિજરાતું હોય તેમ પથારીના પાયા પાસે સૂઈ રહેતું. તે કોઈકે વાર ગેલ કરવા જતું પરંતુ હવે સવિતા તેને આનંદથી લઈને રમાડતી કે કૂદાવતી નહિ.

કોઈકવાર સવિતા ચીડાઈને તેને દૂર પણ હડસેલી દેતી.

કાન દાળીને દયા યાચતી હોય તેવી આંખો કરીને તે પાછું પોતાની જગ્યાએ ચાલ્યું જતું. છેલ્લા ત્રણ દિવસમાં આવું વારંવાર બન્યું.

ત્રણ દિવસ પછી વિનોદ જ્યારે ઓફિસમાં આવ્યો ત્યારે “કેમ છો” એવું સવિતાએ જે પૂછ્યું તેમાં તેની આતુરતા ને વ્યાકુળતા સ્પષ્ટ તરી આવી. વિનોદનો ચહેરો ફિક્કો પડી ગયો હતો.

એ ફિક્કા ચહેરા ઉપર સવિતાના પ્રશ્નમાં છુપાઈ રહેલી આતુરતાથી જરાક લાલી છવાઈ ગઈ. તેણે તુરત તો કશો ઉત્તર ન આપ્યો.

એ મૌનમાં બંને જણાએ હૃદયનો તરંગઆદોલિત સાગર નિઃસીમ વિસ્તરતો નિહાળ્યો.

વિનોદને પોતાની મૃત પત્ની સિવાય સ્ત્રીઓનો કશો અનુભવ નહતો. સ્ત્રીઓની આંખમાં ડામળ કે કાચર ન દેખાવું જોઈએ એ અનુભવ ઉપરથી જાણતો હતો. તેની મૃત પત્ની તેની આવી ડામળતા ને શૂન્યમનસ્કતા માટે ઠપકા આપતી. લોકોની વચ્ચે થઈને રસ્તો ઠાઠતાં તે અચકાતો. એકલાં કાંઈ કામ કરવાનું હોય તો તે આનાકાની કરતો. રાત્રીના સમયે પાંડાશીઓ સાથે કે મોકર સાથે કાંઈ તકરાર થાય તો તેની પત્ની હિંમતપૂર્વક બોલતી પણ તે એક શબ્દેય ન બોલતો. તેને આમ શાંત રહેલો જોઈ તે આડાતી ને કહેતી: “તમે તે મરદ છો કે કાણુ?”

તેના મૃત્યુ પછી વિનોદે શાંતિ અનુભવી કારણ કે તેને આવી રીતે તુચ્છકારી ઠાઠનાર હવે કાઈ નહોતું.

“તું તો આવ નમાસો છો.” એવું કાંઈ તેને કહે તો તેને તુરત જ લાગી જતું. એવું કાંઈ કહે એ કારણસર પણ તેને

કાઈની સાથે મિત્રતા આંધરી ગમતી નહિ.

ત્યાં અચાનક તેના જીવનમાં સવિતાએ પ્રવેશ કર્યો. સવિતાને તેનામાં શક્તિ કે વીરતા નહોતાં જોઈતાં પરંતુ બીજા લોકો જેને માટે તેને તિરસ્કારતા હતા તે લલિત હૃદયવેગ જોઈતો હતો. દમ્ભ કરતાં તેના આત્માની સવિતાને મન વધુ કિંમત હતી.

તે સવિતા સાથે હોય ત્યારે અપૂર્વ આત્મવિશ્વાસ અનુભવતો. નવા આંતરિક આનંદના ઉત્પાતે તેનામાં કાર્યવેગ આવ્યો હતો ને એ ઉત્પાત પાછળનું પ્રેરણાહૃદય સવિતા સિવાય બીજા કોનું હોઈ શકે ? સવિતાને મળ્યા પછી તે ઘેર આવતો ત્યારે પહેલાંની માફક તેને થાકથી સૂઈ જવાનું મન નહોતું થતું. પરંતુ આંખો મીંચી સુંદર સ્વપ્નાવસ્થામાં ચાલ્યો ગયો હોય તેમ ઊંડા આનંદની લાગણીઓ અનુભવતો તે પડી રહેતો.

પહેલાં તો કાંઈપણ કામ માટે ગતપત્ની તરફથી તિરસ્કારના ઉદ્ગાર જ સાંભળવાના મળતા. તે કારણે તે લાગ્યે જ હસી શકતો, ને તેથી તેની પત્ની તેને વધુ સંભળાવતી. પોતે જ દોષિત છે, પોતાનામાં જ કશી શક્તિ નથી તેવી પ્રતીતિએ તેને શનમૂન અને નિરાશ બનાવ્યો હતો.

હવે જ્યારે તેના કાર્ય તરફ સમભાવથી જોનાર કાંઈક તેને મળ્યું ત્યારે એ શૂન્યતા નીચે છૂપાયેલ આનંદ અને પ્રફુલ્લતા બહાર નીકળી આવ્યાં. પ્રથમ કદી ન અનુભવેલી શક્તિનો સંચાર પોતામાં થતો તેણે જોયો.

તેણે પોતાના શરીર તરફ નજર ફેંકી. શરીરના સ્નાયુઓ શિથિલ પડતા જતા હતા. ચામડી કામળ હતી પરંતુ લગ્નહીન હતી હતી. ચેટની હાંદ વધતી હતી. એ દિવસથી તેણે કસ્ટ

શરુ કરવા માંડી. રોજ સવારે ઊઠી તેણે દોડ તથા દંડબેઠક શરુ કરી દીધાં.

બન્ને એક બીજાની એટલાં નિકટ આવી ગયાં હતાં, એક બીજામાં એટલાં તન્મય થઈ ગયાં હતાં કે એક બીજા તરફ પ્રેમ છે તે વાત કબુલ કરતાં હવે અચકાતાં પણ નહિ. સવિતાને પુરુષ તરફ જે તિરસ્કાર હતો, પુરુષ સાથેના નામ માત્રના સંબંધની સૂચ હતી, તેને બદલે એક પુરુષ સાથે ખોતાને સંબંધ છે તે વિચારે તેનું હયું સભર બનતું.

એક દિવસ સાંજે શાળાએથી છૂટીને ઘેર જતાં તેણે વિનોદને કહી દીધું કે જીવનનો સૌથી સુખી દિવસ તો બન્ને એકાંતમાં એકલાં બેસી મળશે તે હશે.

બંનેએ એ દિવસના સ્વપ્ન સેવવાં માંડ્યાં.

સવિતાનો જન્મદિવસ એ માટે બન્નેએ નક્કી કર્યો. એ દિવસે સવિતાને ત્યાં સાંજે વિનોદે જવું ને રાત ગાળવી એમ નક્કી થયું.

એ સુખદ ક્ષણ માટે પંદર દિવસ બાકી હતા. એ દિવસોમાં વિનોદને માથે ઘણું કામ આવી પડ્યું. પેપરો તપાસવાનાં હતાં, ઓફિસના રજીસ્ટરો તૈયાર કરવાનાં હતાં. તે રાત્રે મોડો પરવારતો હતો ય તેની રાત સ્વપ્નવિહીન આનંદમાં ચાલી જતી.

એ બિચ્છનરાત જેમ જેમ નજીક આવતી જતી હતી તેમ તેમ તેણે એક જાતની ચૂંકવણ મવા માંડી. એ ચૂંકવણમાં ઓફિસમાંના સ્ટાફની ટીકાઓ વધારે થવા લાગ્યાં. એ સુભાગી પ્રણેતા શરુ થાંચ દિવસ બાકી હતા તે વખતે એક શિક્ષકે ટીકા કરી: “જેઈ આ સવિતા ! કાઈને નજીક આવવા દેતી નથી છતાં શરીરમાં કેટલું આકર્ષણ હયું છે !”

બીજાએ જવાબ આપ્યો: “સ્ત્રીઓને પુરુષાતન ગમે છે પુરુષોની તાકાત ગમે છે.”

વિનોદ ચમક્યો ને જરાક અસ્વસ્થ બન્યો. સવિતા એવી સ્ત્રી હતી? તેણે પોતાના શરીર તરફ નજર નાંખી. તેના શરીરનો આંધો પહેલા કરતાં વધારે દેખાવડો-વધારે સુદૃઢ બન્યો હતો. શરીરમાં સ્ફૂર્તિ જણાતી હતી. સવિતા સામાન્ય સ્ત્રીની જ્યમ-પોતાની મૃત પત્નીની જેમ-તેના કૌવતની ભોક્તા હોય તોપણ હવે વાંધો નહોતો.

છતાંય તેણે તે દિવસથી વધારે કસરત શરુ કરવા માંડી.

એ દિવસ આવી પહોંચ્યો. વિનોદ સારાં કપડાં પહેરીને શાળાએ આવ્યો. સવિતા નહોતી આવવાની, તે ઘર શણુગારમાં રોકાયેલી હતી. શાળાએથી છૂટાંને સીધા તેને ઘેર વિનોદે જવાનું હતું.

વિનોદે સવિતાને ભેટ આપવા પોતાના નામની ‘V’ અક્ષરવાળી એક વીંટી તૈયાર કરાવી હતી. એ વીંટી પણ તે સાથેજ લઈને આવ્યો હતો. વીંટીની ચમક સહુએ વખાણી.

એ દિવસ વર્ષમાં તેને સૌથી લાંબો લાગ્યો. વર્ગના પીરિયડ જલ્દી પૂરા થતા નહોતા. કદાચ ઘંટ વગાડનાર ભિયાની આંખ મળી ગઈ હશે, કદાચ ઘડિયાળના ચંત્રમાં કાંઈક બગાડ થવાને કારણે તે ધીમી ચાલતી હશે. તે વારે વારે પોતાના કાંડાની ઘડિયાળ તરફ નજર કરતો. વર્ગમાં છોકરાઓને સમજાવતો પણ તેને આજે જખરી મુશીબત નડવા માંડી. તે પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી શકતો નહોતો. ત્રીજો પીરિયડ તો એ લેવા ગયો જ નહિ.

પરંતુ સાંજ જેમ જેમ નજીક આવતી ગઈ તેમ તેમ તેની મૂંઝવણ વધવા લાગી. સવિતા શું કહેશે? શું કરશે? કેવી જાતના વર્તનથી તે રીઝશે? યોગ્ય અનુકૂળ વર્તન નહિ હોય તો તિરસ્કારી

તો નહિ કાઢે ને? ઘડીભર તો તેને એમ થઈ ગયું કે સવિતાને કહેવરાવી દઉં કે આજે તબિયત ઠીક નહિ હોવાથી નહિ આવું પણ લખવાની હિંમત ન ચાલી.

સવિતા આજે સુંદર બની હતી. તેણે ભૂરો સાફ પહેલીજ વાર પહેર્યો હતો. ઘોળા કબજા ઉપર પાત્રું રેશમી બાફીટ શોભતું હતું. માથાની છૂટી સેરમાં ગુલાબ ગૂંથેલાં હતાં.

બારી ઉપર મોરના પડદા ટીંગાડેલા હતા. વચ્ચેના ટેબલ ઉપર આઠ જ્યોતવાળી દીવાં હતી. તેની આસપાસ અગરબત્તીઓ હતી. સુગંધથી આખો ઓરડો ભરેલો હતો.

‘આખરે આપણે એકલાં છીએ નહિ?’ સવિતાએ પૂછ્યું. તેની આંખમાં આનંદ નાચતો હતો. તેના બંને હાથ તેણે વિનોદના હાથમાં મૂક્યા. તેની આંખોમાં રમતા ખળભળતા આનંદ તરંગો વિનોદે જોયા.

સવિતાએ પોતાનું મોં વિનોદના ખભા ઉપર ઢાળી દીધું. વિનોદે તેના કપોલ ઉપર મૃદુ ચૂમી લીધી.

બંને જણા નજીક ઢાળેલા ખાટલા ઉપર જઈને બેઠા. સવિતા વિનોદના ખોળામાં સ્થઈ ગઈ. વિનોદ તેના માથા ઉપર ધીમે ધીમે હાથ ફેરવતો હતો. અનિલની મંદ લહરીના મૃદુ કામળ સ્પર્શ જેવો એ સુખદ સ્પર્શ!

સવિતાનું હૈયું આજે નાચી ઊઠ્યું, અનિલના સ્પર્શ ગુલાબની પાંખડીઓ નાચી ઊઠે તેમ. રાતના દશ વાગ્યા સુધી બંને જણાં બેસી રહ્યાં. હૃદયના ભાવ વહન કરવાને અસમર્થ એવા શબ્દોને ત્યાં સ્થાન નહોતું.

દશ વાગે બંને ઊઠ્યાં. એક જ થાળીમાંથી બંને જમ્યાં.

બધી ય વાનગી સવિતાએ હાથે કરી હતી ને તે સર્વેમાં તેના ઉરની સૌરભ હતી.

વિનોદે પોતે અનુભવેલી મૂંઝવણની વાત કહી. છેલ્લા પંદર દિવસોમાં કંઈક જાતના વિચારો આવ્યા હતા તે બધું ય કહ્યું.

સવિતાએ પેલું બચ્ચું બતાવ્યું “ મારી એકલતામાં તેના તરફથી જે આશ્વાસન, જે સમભાવ સાંપડ્યા છે, તે બીજા કોઈના તરફથી નહિ આવ્યા હોય ” એવું વાક્ય ઉચ્ચારી તેણે બચ્ચા ઉપર હાથ ફેરવ્યો; બચ્ચાએ લાંબે સમયે પેલી ભૂલાઈ ગયેલી દૃષ્ટિ અનુભવી.

બચ્ચું તેની ગોદમાંથી નીચે ઉતરી ગયું, ને વિનોદના ખૂટને દૂર ખસેડવા લાગ્યું.

“ તેનું સ્થાન મેં પચાવી પાડ્યું તેથી રોષ દર્શાવતું લાગે છે ! ” વિનોદ હસ્યો.

“ બિચારું ! ” સવિતા પણ હસી.

બન્ને જણ વળી પથારીમાં આવી બેઠાં. વિનોદે સવિતાના શરીરનો રોમાંચક ઉજ્જ્વળ સ્પર્શ અનુભવ્યો. તેના હૃદયમાં વેગથી ધબકારો થતા હતા.

એ ધબકારાનું પ્રતિબિંબ પાડતી હોય તેવી આંખે તેણે સવિતા તરફ જોયું. એ દષ્ટિમાં સવિતાને પોતાના અંગ સાથે લપેટી દેવાની ઉત્ત્ર ઈચ્છા હતી. સવિતાએ શરમથી આંખો બંધ કરી દીધી. તેણે સવિતાના કપોલ ઉપર ઉજ્જ્વળ સ્પર્શ કર્યું. સવિતા અસ્વસ્થ થઈ બિટી.

વિનોદે સવિતાને પોતાની પાસે બેઠી.

“ ના, મહેરબાની કરીને નહિ. ” તેણે વિનોદના હાથમાંથી છૂટવા પ્રયત્ન કર્યો. જે શરીરસંબંધના વિચારે તે બીજીથી દૂર

ભાગતી હતી, અન્યમાં રહેલ જે વિકાર-વાસનાને કારણે એ તેમને તિરસ્કારતી હતી, તે સહુ આ પુરુષમાં પણ ભર્યા હતા ! એ ખ્યાલે ધૂળ ગિડી.

“ પરંતુ વાંધો શું છે ? આપણે થોડાક વખતમાં લમ કરીશું. પછી શું છે ? ”

સવિતા પાસે એ દલીલનો જવાબ નહોતો. એ તો તેના વિચારે જ કંપી ગિડી હતી. તેને તો આંતરિક લાગણીઓની પ્રકૃતિ કરમાવી દેવી નહોતી. હૃદયે ભોગવેલ વસંતની તાજગી ઉપર શરદના હિમ નહોતાં વેરવાં. આ પુરુષ એવા હિમ લઇને નહોતો આવ્યો શું ?

વિનોદની બાથમાંથી તે દૂર ખસી ગઈ.

“ તમે સૂઈ જાવ ! હું ‘અધુ’ સાફ કરી નાખું.”

વિનોદ આભો બની ગયો. હૃદયમાં જ્યારે વૃત્તિના પ્રબળ આંદોલનો થતાં હતાં, શરીર જ્યારે રમ્ય ઉજ્જ્વલતા અનુભવતું હતું ત્યારે આ સ્ત્રી તેના ઉપર શીત વેરતી હતી. નિરસ એવા ધરકામને વચ્ચે નાખી એ રમ્ય ઉજ્જ્વલતાને તે ઠારી દેવા માગતી હતી. આવી સ્ત્રી ! ગહન ને અગમ્ય એવી આ સ્ત્રીને શું જોઈતું હતું ?

તે પથારીમાં પડ્યો. થોડી થોડી વારે તેની દષ્ટિ રસોડા તરફ જતી. હમણાં સવિતા આવશે. મારા માથા ઉપર હાથ મૂકી મારું શરીર પંપાળશે, ને પછી તેને હું છોડીશ જ નહિ. રસોડામાંથી સવિતા આવતી જણાતી જ નહિ.

તેનું માથું વેસાતું જતું હતું તેની આંખમાં નિદ્રા વસી ચઈ.

સવિતા આવી ત્યારે તેની આંખમાં આંસુ હતાં. અમિત થયેલા વિનોદના માથા ઉપર ધીમે રહીને હાથ મૂક્યો. વિનોદ થાકીને બેઠ

આવે ને પોતે તેની માતા જોટલી સંભાળથી તેના માથા ઉપર હાથ ફેરવી તેને સુવાડી દે, ઊંધાડી દે, એ છેલ્લી ઇચ્છા તેણે પૂર્ણ કરી લીધી.

આખી રાત તે ત્યાં બેસી રહી. અત્યાર સુધી એકલ જીવન ગાળવાથી મળેલા લાભ માટે તેણે ઇશ્વરનો પાડ માન્યો. સ્ત્રી તરફ એક જ નજરથી જોતા પુરુષની પૌરુષવૃત્તિથી તે એ જ કારણે દૂર રહી શકી હતી. આત્માના પ્રણય ફૂલ તેણે એવી રીતે કરમાવાં દીધાં. વિનોદ એ પ્રણયભાવ સમજી શકે તો ? આવી જોટલીય સુંદર રાત બન્ને સાથે ગાળે ને એ ફૂલની સૌરભ સદા ય નવીન ને પ્રફુલ્લ રહે ! બન્નેનાં હૃદય એ અભિન્નતા, એ એકતા અનુભવે ! તેના દીપમાંથી પ્રગટતા તેજથી બન્નેનાં જીવન ઉજળાં બને...

એટલું જ, એટલું જ..... તેની આંખોમાં નિદ આવી શકે તેમ નહોતું.

સાત વાગે વિનોદ ઊઠ્યો. કંઈ ન સમજી શક્યો હોય તેમ સફાળો પથારીમાં બેઠો થઈ ગયો.

એક ક્ષણમાં ગઈ રાતના બનાવો તેની આંખ આગળથી પસાર થઈ ગયા.

એક શબ્દ પણ બોલ્યા વગર તેણે પથારીમાંથી નીચે ઊતરી ને પોતાના જોડા પહેરી લીધા. સવિતા સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. વિનોદ પાસે જવાની તેની હિંમત ચાલતી નહોતી. વિનોદના મુખ ઉપર શરમથી ઉપજેલા રોપના ભાવ હતા. પોતે તેને શીસામાં ઉતારી વિચિત્ર પરિસ્થિતિમાં મૂકી તેના તરફ હસતી હોય તેવી લાગણી તેને થઈ હોય તેમ તેના મુખ ઉપરથી સવિતાને લાગ્યું.

વિનોદ દરવાજા આગળ ગયો ત્યારે સવિતાએ ખૂમ પાડી. બોનાનું મુખ એક ક્ષણ માટે તેણે ફેરવ્યું. અને તુરત સીડી ઊતરી ગયો.

તેના મગજમાં વિચારો ઝડપથી દોડતા હતા.

તે ફરીથી સવિતાને મળવાનો નહોતો. શાળામાં મળશે ત્યારે કશી ઓળખાણ ન હોય તેમ વર્તવાનો હતો. બન્ને વચ્ચેનો મેળ તૂટી ગયો હતો. તે સર્વ કાંઈ જોઈ શકશે અને સહુ અંદર અંદર તેનાં કારણો શોધવા પ્રયત્ન કરશે.

સવિતામાં આકર્ષણ નહોતું, દૂર ભગાડી દે તેવો ભાવ હતો.

સવિતા અનિમેષ દષ્ટિએ દરવાજા પાસે ક્યાંય સુધી ઉભી રહી; ને પછી પથારી ઉપર પડી ધૂસકે ધૂસકે રડી. તેનું આખું શરીર ધૂજતું હતું. તેના ગાલ લાલ થઈ ગયા હતા.

અચાનક તેણે કાંઈનો સ્પર્શ અનુભવ્યો. કાંઈકે તેના કાન સાથે અથડાતું હતું.

ખિલાડીનું બચ્ચું પથારી ઉપર ચઢી તેની પાસે, તેની છાતીમાં લપવા આવ્યું હતું.

સવિતાએ બચ્ચાને ઊંચકી છાતી સરસું ખૂબ વહાલથી ચાંપ્યું ને ચૂંમીઓથી તેના ફિક્કા થના જતા શરીરને નવડાવી નાંખ્યું.

કામ મહયું

વીરાજને જ્યારે મિલમાં સાંચા ઉપર પચીસને બદલે પાંત્રીસ રૂપીઆ મળતા થયા ત્યારે તેને થયું કે હવે જૈં કરવામાં કાંઈ વાંધો નથી. વાંધો તો એમ પહેલાંય નહોતો અને માઆપ જે જીવતાં હોત તો આજ સુધી આમ તે છડો રહ્યો હોત કે કેમ તેની પણ તેને શંકા હતી. પરંતુ માઆપના મરી ગયા પછી તે ગામમાં ભાગ્યેજ જઈ શક્યો હતો. અને જ્યારે ગએલો ત્યારે લગ્નની ઇચ્છા પરોક્ષ રીતે પ્રદર્શિત કરવા છતાં રૂપીઆવાળી ગંગાની માએ બહુ કોડું આપ્યું નહોતું. ‘શહેરમાં તો આવી કમાણી ન હોય તો મારી દીકરી રવડી પડે. પહેલાં કમાણી વધાર.’ એમ જમનાએ તેની વાતના જવાબમાં કહેવડાવ્યું હતું. ત્યારથી વીરાજએ જે મનસુખા કર્યા હતા. એક તો ગમે તેમ કરીને પગાર વધારો મેળવવો અને બીજું પરણવું તો ગંગાને જ. આવા અસ્સલ રજપૂતી નિર્ણયના પરિણામે તેણે આજના સુધારક યુવાન જેવી મનોવૃત્તિ કેળવી હતી કે ઘરમાં સારી આવક ન હોય તો લગ્ન ન કરવાં. એક વાર પગ ઉપર ઊભા રહેતા થઈ જવું પછીજ લગ્નસુખ માણવાની વાત કરવી.

ત્રણ વરસમાં તો તે પોતાનો નિર્ણય પાર પાડી શક્યો હતો. એ ગાળામાં તેણે ત્રણ ચાર મિલો બદલી કાઢી હતી. અને જે ચાર જોખરાને લાંચ આપીને સારો કમાઉ સાંચો મેળવી લીધો હતો.

જે દિવસથી પગાર વધારે ઉતરતો થયો તે દિવસથી તેની રહેવાની, કપડાં પહેરવાની, ખોજવાની ઢગમાં ફેરફાર થવા માંડ્યો. જે રૂપીઆના ભાડાવાળી કાટડીમાંથી તે ચાર રૂપીઆવાળી

ઝોરડીમાં ગયો. ઘરમાં વાસણકુસણ વધ્યાં. એક પાટલો આવ્યો. અને બીજો પાટલો તેણે ધ્યાનમાં રાખી મૂક્યો. રજના દહાડે પહેરવા સાટિન ડકનો કોટ અને બે ઘોડાની બોરકીનું રેશમી ખમીશ શીવડાવી લીધાં. છીંટનો ફસકલાસ સાફ પહેલાજ પગારે તેણે ખરીદ્યો; માથામાં નાખવા કામીનીઆ હેર ઓઈલની સુશોભિત બાટલી પણ ઝોરડીના હાટીઆમાં ગોઠવાઈ ગઈ. જાપાનિસ રંગીન રમણમાં છાંટવા જે આનાની અત્તરની નાની શીશી સુધ્ધાં તે લઈ આવ્યો હતો.

રજના દિવસે, કોઈ રજપૂતી રાજકુંવરની માફક તે પોતાને ગામ આવ્યો. અને ફળીઆમાંથી ગંગા તથા જમના બેઈ શકે તે રીતે ખુંખારો ખાતો હાથમાંની સોટી ચમચમાવતો ચાલતો ચાલતો તે નીકળ્યો. અને તેનો બીજો મનસુબો પણ પાર પડી ગયો. જમનાએ જાતેજ કહેવડાવ્યું કે ગંગાના લગ્ન કરવામાં કોઈ વાંધો નથી. એજ દિવસે મૂર્ત્ત જેવડાવી લગ્નનો દિવસ નક્કી કરી તે પાછો ફર્યો. બીજે દિવસે જ્યારે સાંચા ઉપર સાથે કામ કરતા જેઠાએ પૂછ્યું: “કાં ઠાકોર ! આમ બહુ મલકાવ છો શું ? ઠકરાણાં લાવવાના કે શું ?” એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તેણે એક મંદ સ્મિત કરીને જ આપ્યો. એ સ્મિતમાં પ્રાચીન નૃપતિનું ગૌરવ જ્ઞાત થતું જેઠાને લાગ્યું કે નહિ તે તો કાણુ જાણે પણ વીરાજને તો લાગ્યું કે એ પોતે કોઈ નાનો સૂનો અલ્લાહિ બજારુ માણસ નથી.

લગ્ન લેવાઈ ગયાં. ગંગાને તે સાથે જ લઈને આવ્યો. મિલમાંથી વીરાજએ આઠ દિવસની રજ લીધી. આજસુધી જેટલા પૈસા બચાવ્યા હતા તે તમામ પટામાં નાખી લીધા હતા. અને એ ઉપરાંત બીજા પચાસ રૂપીઆ ઉધાર લીધા હતા. આઠ દિવસ સુધી ગંગાને સાથમાં લઈ તે આખું અમદાવાદ રખડ્યો. નાટક સિનેમા તો લગભગ રાજનાં હતાં. અમદાવાદના રાજાઓ

અને મંદિરો જોવા બંને જણાં રોજ જતાં. ગંગા માટે તેણે બનારસી ઘાટનો સાળુ ખરીદ્યો હતો—રેશમી કબજો અને દીપકી વાળો કસુંબલ ધાધરો કરાવ્યો હતો. ગંગાનું ઘાટીલું, ગૌર અંગ આ કપડાંમાં ચોર દીપી ઊઠતું. હાકાર દેકરાણાં બંને વટભેર ગાડીમાં રોજ નીકળતા ત્યારે પડોશીઓ તેમની રંગલીલા, જોવા બહાર ડોકાતા અને ટીકા કરતા; મારો બેટો શું લહેર ઉડાવે છે! એ ટીકાથી વીરાજના દિલમાં આનંદ વધતો. ગંગાએ આવો ધણી મેળવવામાં પોતાની બતને ધન્ય માની.

આઠ દિવસ પછી વીરાજને કામ ઉપર જવું વસમું લાગ્યું. તેને થયું કે હવે એક દિવસ ઘરે વધારે રહી લઈ પણ ગંગાએ તેને કામ ઉપર જવા આગ્રહ કર્યો. કામ ઉપર આજો દિવસ તેનું ચિત્ત ચોટ્યું નહિ—આતાના મજૂરોએ તેને બત બતના સવાલ પૂછ્યા. કાંઈએ આ બીડી માગ્યા; કાંઈએ “પાર્ટી”ની માંગણી કરી. કાંઈએ બેરી વિશે પૂછ્યું પણ એ બધાનો જવાબ આપતા તેની જીભે લોચા વળતા હતા. તેનું મન તો તે ઘેર મૂકીને આવ્યો હતો. “હાકાર! આમ બેરામાં ચિત્ત રાખીને ફર્યા કરશો અને કામમાં બરોબર ધ્યાન નહિ રાખો તો સાંચો જશે” એવું જ્યારે શાળના તૂટતા જતા તાર તરફ આંગળી ચીંધી માસ્તરે કહ્યું ત્યારેય વીરાજ કશું ન બોલ્યો. તેનું મન ગંગાને મળવા આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયું હતું. સાંજે ઘેર આવ્યો અને ગંગાને ઓશરીમાં ખાટલા ઉપર બેઠેલી જોઈ ત્યારે તેના મુખ ઉપર ફરી હાસ્ય ફરક્યું અને આ આઠ દિવસ દરમ્યાન એ જેવો હતો તેવો લહેરી આનંદી બની ગયો. રાત્રે બંને સિનેમા જોવા ગયા અને મસ્તી કરતા પાછા આવ્યા.

ત્રણ દિવસ સુધી વીરાજને કામ ઉપર જતાં કાળ જેવું લાગ્યું ને એ ત્રણ દિવસ સુધી તેના સાંચા ઉપર ખૂબ તાર તૂટ્યા. માસ્તર તેને રોજ કપડો આપતા પણ તેની જાણે કાંઈ અસર ન થતી હોય તેમ

બેધ્યાનપણે તે કામ ક્યેં જતો. તારના વાણામાં ગંગાની છબી મૂર્તિમંત થતી તે એકી ટસે નિહાળી રહેતો. “ઠાકાર ઘેરાં પાછળ માંડા થઈ ગયા છે” એવી ટીકા ય તેના ધ્યાન ઉપર લાગ્યેજ આવતી.

પણ જેમ જેમ દિવસ જવા માંડ્યા તેમ તેમ તેમની અસ્વસ્થતા, વ્યાકુળતા ઘટવા માંડ્યા અને કામ તરફ પૂર્વવત્ત્વ ધ્યાન લાગવા માંડ્યું. એમ થવાનું બીજું પણ એક કારણ હતું. ગંગા રોજ ભાત લઈ નવ વાગે આવતી અને છેક અપોર સુધી બેસતી. અપોરની રગ્નમાં બન્ને સાથે બેસીને ભાત ખાતાં ત્યારે ઘરનાં જેવોજ આનંદ કિલ્લોલ બન્ને કરતાં.

ગંગા જેવી આવતી તેવું સહુનું ધ્યાન ખેંચાતું. ગંગાની કાજળ આંજેલી આંખમાં રમતી મદ્દેલી મસ્તી સહુ કોઈને વ્યાકુળ કરવા પૂરતી હતી. તેના સુદાગ અવયવોમાં તસતસતી ચોળીમાંથી ઉપસતા સ્તન પ્રદેશ ઉપર સહુ કોઈની દષ્ટિ ઠરી જતી. ભાત લઈને ત્યારે ગંગા આવતી અને જમવા માટે રાણેલા પતરાંની છાંય નીચે બેસતી ત્યારે તેના તરફ એકાદ દષ્ટિ નાંખી લેવાનો લોભ સહુને થતો. કામના સમય દરમ્યાન બહાર જવાની બંધીનો ભંગ માસ્તર મુકાદમથી માંડી મજૂરોય કરતા. પિરાય પાણીની રગ્ન પહેલાં કરતાં વધારે મંગાની થઈ અને અપાતી પણ થઈ! સહુએ વીરાજીને આવી સ્વરસ સ્વા મેળવવા માટે બડલાગી માન્યો અને તેને અભિનંદન આપ્યાં.

ગંગાને આ ગમતું નહોતું. સહુની આ કુડી દષ્ટિ તરફ તેને ધિક્કાર છૂટતો. તેણે વીરાજીને કહી દીધું: હું હવે ભાત નહિ આપવા આવું. વીરાજીને ગંગાની હલીલમાં વચાર્થતા લાગી. થોડા દિવસ ગંગા આવતી બંધ થઈ ગઈ અને રગ્ન દરમ્યાન વીરાજીએ દેર જમવા જવા માંડ્યું. ગંગાની ગેરહાજરી વિશે મિલમાંથી

ધણીએ સવાલ પૂછ્યા પણ બધાને તેણે એકજ જવાબ આપ્યો “એમાં તમારે શું?” પરંતુ ઘેર જમવા જવાનું રોજ રોજ પાલવવું નહોતું. ઘેર જઈને પાછા આવતાં સમય પૂરો થઈ જતો અને માસ્તરનો ઠપકો સાંભળવો પડતો “ઠાકોર આ નહિ ચાલે. ઘેરીને ભાત આપવા અહીં બોલાવો. મજૂરી કરવી અને મોજશોખ કરવા એ બંને એક સાથે ન નભે,” બીજા દિવસથી પાછી ગંગા મિલમાં આવતી થઈ ગઈ. કાંઈ બોવાઈ ગયેલી વસ્તુ જડી હોય તેવો આનંદ સહુને થયો.

પણ લગ્ન જીવનના સુખનો આનંદ બહુ ટક્યો નહિ. ગંગા અને વીરજીએ ઘડી રાખેલાં સ્વપ્નનાંઓ મિલઉદ્યોગમાં આવેલી મંદીથી વેરવિખેર થઈ ગયા. માલિકોએ મિલઉદ્યોગ નભાવવા માટે રેશનવાઈ-ઝેશનનો આશ્રય લીધો હતો. રેશનવાઈઝેશનનાનુસાર મિલોમાં ડબલો દાખલ કરવામાં આવી. એક સાંચામાં જ્યાં બે મજૂરો કામ કરતા હતા ત્યાં હવે એક જણુને જ રહેવાનું હતું. આ ડબલમાં વીરજીનો ભોગ અપાયો. તેની મિલમાંથી બીજી સો જણુની સાથે તેને ય રજા આપવામાં આવી. રજા ન મળે તે માટે તેણે તનતોડ કાશિશ કરી. મુઠાદમ, માસ્તરને બેચાર વાર ચાંપ્યા, પણ પૈસા લેવા છતાંય તેનો ભેગ ખવડાવવામાં કાંઈ સફળ ન થયું. માસ્તરે ખભા ઉપા ચઢાવી કહ્યું: “હું શું કરું ઠાકોર! દહાડા વસમા છે. મોટા માસ્તરની આંખ ઘણી કડક છે. જૂના કારીગરોને પહેલા રાખવાનો તેમનો સખ્ત હુકમ છે. થોડા દહાડા ખમી જવ તો કાંઈ થાય.”

એ થોડા દહાડા ગયા પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. વીરજી રોજ મિલે આંટા ખાતો પણ રોજ તેને જાકારો જ સાંભળવાનો મળતો. તેણે બીજી મિલોમાં તપાસ કરવા માંડી. પણ બીજે પણ તેના જેવા આંટા ખાનાર અનેક હતા. ખાલી ટાંપા ખાધા સિવાય બીજે કશો અર્થ નહોતો. તે જુદા જુદા બેબરો, માસ્તરોને

મળતો, કરગરતો પણ તેમાં તેનું કશું ન વળતું. બધા લેતી આ બીડી પી થોડા દિવસનો વાયદો આપી ટાંપું ખવડાવતા.

રખડીને તે ઘેર આવતો અને ગંગાને જોઈ તેને ખૂબ લાગી જતું. હવે કોઈ દિવસ સિનેમા, નાટક જોવા જવાનું કે બજારમાંથી પૂરી ભજ્યાં મંગાવી આનંદથી આરોગવાનું બનતું નહિ. રોજ સાંજે કે રાત્રે બન્ને એસરીમાં બેસી રહેતા. બહુ બહુ તો વીરાજ મનદુઃખ ભૂલવા બજારે આંટો મારી આવતો કે ગંગા પડોશીને ઘેર બેસવા જતી. એ સિવાય બન્ને ઘેર જ રહેતા. રોજ એ ઘેર પાછો આવતો ત્યારે ગંગા પૂછતી “કામ મજ્યું?” અને તે ડોકું ધુણાવી ના કહી દેતો. પહેલાં પહેલાં તો એ સવાલ પૂછતાં જ ગંગાની આંખમાં ઉમળાંડા, ઉત્સાહ જણાતો પણ પછીથી તે ય ટેવાઈ ગઈ. એક મંત્રની માફક તે સવાલ પૂછતી અને જવાબ જાણતી જ હોય તેમ વીરાજના મુખ સામું જોયા વગર જ પોતાનું કામ ચાલુ રાખતી.

ગંગાએ પણ કામ મેળવવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. મિલમાં તેને માટે કામ હતું જ નહિ પણ બીજે ય એકે સ્થળે નહોતું. કડિયા કામે તેના ફળિયાંથી કેટલીક સ્ત્રીઓ જતી હતી. તેમની સાથે તે ગઈ પણ ત્યાં વધારે માણસની જરૂર નહોતી. બીડી વાળવાનું કામ મેળવવા તેણે પ્રયત્ન કરી જોયો તેમાં પણ નિષ્ફળતા મળી. બીડી વાળનારાં ઘણાં હતાં. ઘરકામ મેળવવા તેણે સાતઆઠ વાર કુલિન લતાઓમાં આંટા માર્યા પણ ત્યાંથી ય તેને નત્તો મળ્યો. “બહારના માણસ ઉપર વિશ્વાસ કેમ મૂકાય?” એવો જવાબ હાલત સર્વ સ્થળેથી તેણે સાંભળ્યો.

બન્નેનો નિમ્નક્રમ થઈ ગયો હતો—રોજ કામ શોધવા જવાનો અને હારીને પાછા આવે મૂંગા મૂંગા જમી લેવાનો. બન્ને

હવે વાત પણ ભાગ્યે જ કરતાં. જીવ ઉપર ચઢેલા વટોળે જીવનમાં વિષમ વેદનાની અખોલ છાયા બિછાવી દીધી હતી.

ત્રણ માસમાં તો આ ચાર રૂપીઆની આંલિશાન ફાટડી ત્યાગી, જે રૂપીઆવાળી ઓરડીમાં તેમને જવું પડ્યું. ઘરમાંથી વાસણ ઓછાં કરી નાખવાં પડ્યાં. જેમાંથી હવે એકેય ખાટલો ઘરમાં રહ્યો નથી. સફેદ ફાટ, રેશમી પહેરણ અને સાફ, કસુંબલ ધાવરો અને સાલ્લો, તેની પેટી શીખળે અન્યત્ર વિદાય થઈ ગયાં હતાં. ઘરમાં અત્યંત જરૂરી સિવાય બીજી વસ્તુ રહી નહોતી. તેની સાથે જેકાર બનેલાં ફેટલાકને તેણે કામ ઉપર ચઢતા જોયા. પણ તેને તો ખાલી આંટા મારવા સિવાય, બીજું કંઈ નસીબમાં લખાયું હોય તેમ લાગ્યું નહિ. આ લોકોને કામ કેવી રીતે મળ્યું તે જાણવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો પણ એ લોકોએ તો એમજ કહ્યું કે જેવું જેવું નસીબ. તારા નસીબમાં હોય તો તનેય કામ મળશે. પરંતુ સાચું કારણ તો જેઠાએ કહ્યું: “રવજીને કેમ કામ મળ્યું તેની તને ખબર છે? તેની રોજ માસ્તરને ત્યાં જાય છે. માસ્તરે તુરત જ કામ અપાવ્યું. આ દુનિયામાં એવું જ ચાલે છે.”

તેના કથનનો મર્મ વીરાજીએ પારખ્યો હોય કે નહિ પણ તેને જેઠા તરફ ખુબ જ તિરસ્કાર આવ્યો. રસ્તામાં જતાં તેણે પાછળ ચાલતા મજૂરોનાં એક ટોળામાંથી એવા જ હિંગાર જ્યારે સાંભળ્યા કે ઘેર ફાંકડી બેરી છે તોય ભાઈસાહેબ પાસે આવડત નથી. હમણાં ધારે તો કામ મેળવી શકે, ત્યારે તે પોતાની જગ્યાએ એકદમ બિભો રહી ગયો, અને પેલી ટોળીમાંથી આ શબ્દો બોલનારના મોં ઉપર તમાચો લગાવી દીધો. “મને એવું નીચ કામ કરતાં નથી આવડતું. મરી જઈ તોય નહિ.”

ઘેર આવ્યો ત્યારે રોજની માફક તેના મુખ ઉપર ઉદાસીન શાંતિ નહોતી, પણ રોષ અને તિરસ્કાર હતા. ગંગાએ રોજની માફક પૂછતાંજ તેણે ગુસ્સાભેર જવાબ વાળ્યો, “સાલાઓ ! આવું પાપી કામ કરવા કહે છે.”

ગંગાને નવાઈ થઈ: શાનું પાપી કામ?

વીરાજીએ વાત કહી, વાતને અંતે તેની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. “હું આવું કામ દહાડો નહિ કરું. હોં ગંગા ! ભૂખે મરી જશું તે બહંતર છે, પણ બીજની માફક મારી ઐરીને નહિ વેચું. એ માસ્તરને ઘેર હું પગ પણ નહિ મારું.”

સાતમે દિવસે જ્યારે તે ઘેર પાછો આવ્યો ત્યારે ગંગાએ પેલા માસ્તરને ત્યાં જવ તો શું જોડું એમ કહ્યું ત્યારે તેને આશ્ચર્ય થયું.

“એમાં શું જોડું છે ? આપણે કામ શોધવા નીકળ્યા છીએ. જ્યાં કામ મળે ત્યાં જવું જોઈએને ? આટલા દહાડા એને ત્યાં જતા જ હતા. તો હવે જરામાં શો વાંધો છે ? ઘરમાં પૈસા છે નહિ. આમ ક્યાં સુધી જીવન ગુજારો થઈ શકે !” આ કહેતી વખતે ગંગાની આંખમાં વસેલી પરાભવ અને દીનતાની સજ્જતા પારખવા જોટલી શક્તિ વીરાજીમાં રહી નહોતી.

બીજે દિવસે તે જ્યારે માસ્તરને ત્યાં ગયો ત્યારે માસ્તર રોજના જેવા કડક, કડોળ, કે બેરહમ નહોતા “દાકોર ! કાલથી કામ ઉપર આવો. પણ રાતપાળીએ આવવાનું. મારા દિવસવિભાગમાં કામ નથી પણ રાતવાળા માસ્તરે તમને રાખવાની હા ભણી છે.” આ આકસ્મિક ઉદારતા માટે વીરાજીએ તેનો આભાર માન્યો.

રાતનું કામ તેને રૂચતું નહોતું છતાં ગયા વગર છૂટકો નહોતો. બીજા દિવસથી તે કામ ઉપર ચડી ગયો પણ પહેલાં જેવો આનંદ કે ઉમંગ તેનામાં રહ્યો નહોતો.

એક વર્ષને અંતે જ્યારે ગંગા સુવાવડ સૂઈને એક બાળક લઈ વીરજને ઘેર પાછી આવી અને પંડાશીએ જ્યારે ટીકા કરી કે કેવું વિચિત્ર છે ! બાપનો તો અણસાર સરખાય નહીં, ત્યારે તે કશું ન બોલ્યો અને ગુપચુપ સમય થયો હોવાથી કામ ઉપર ચાલ્યો ગયો. કેવાં નસીબ ! કામ મળ્યું અને બાળક પણ...

ધિક્કાર ! ધિક્કાર !

મને પુરુષો તરફ તિરસ્કાર છે, સખ તિરસ્કાર છે. પુરુષો સાથેના ધનિષ્ઠ પરિચયે મળેલા અનુભવોને કારણે મારામાં આખીય પુરુષ જાતિ તરફ ધિક્કાર છૂટ્યો છે.

તમને મારી વાત જોહુદી, લાઘવગ્રંથિથી, ફોઈડના માનસ શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે જાતીયવૃત્તિના દમનથી પીડાતી એવી એક યુવતી જેવી વિસંવાદી લાગશે. પણ મારા સંસર્ગમાં આવેલા પુરુષોનો ઇતિહાસ તમારી આગળ રજૂ કરું તો ?

શંકરલાલ

કોલેજમાં હું ભણતી હતી ત્યારે મને તેનો પરિચય થયો હતો. શહેરના આગેવાનના પુત્રમાં બીજું તો કંઈ નહિ પણ આગેવાનનું નામ હોઈ દીક દીક પ્રતિષ્ઠા તેને વરી હતી. કોલેજમાં વિદ્યાર્થીનીઓનું પ્રમાણ થોડું હતું અને તે સાથે પરિચયના પ્રસંગો પણ દીક દીક મળતા હતા. અઠવાડિયે એક દિવસ તે મારે ઘેર અચૂક આવ્યો. મારી મોટરમાં બેસી અમે નદી તટે ફરવા જતાં મારી દરેક વાતની તે સદાય હા ભણતો—મારો પક્ષ તે કોલેજમાં સદાય ખેંચતો.

એક વર્ષમાંજ હું તેનાથી કંટાળી ગઈ. તેનામાં બુદ્ધિનું પ્રમાણ અત્યંત અદ્ય હતું. દરેક આગતમાં, સ્વતંત્ર અભિપ્રાય રજૂ કરવાને બદલે હા એ હા કર્યા કરવી, તેમાં નમાલાપણું છે. આવા કાયર, નિર્માલ્ય સ્ત્રી સ્વભાવના પુરુષ સાથે લાંબો પરિચય કેમ ટકે ? કલ્યાણના માનવી સાથે જીવન ન ગાળી શકાય; ધીરે ધીરે મેં તેની સાથે મળવાનું, અને પછીથી બોલવાનું બંધ કરી દીધું.

મદનરાય

શંકરલાલ સાથેના પ્રસંગે હું જરા ઉદાસીન બની હતી, ત્યાં મદન મારા જીવનમાં આવ્યો. મદનમાં અનેરું વ્યક્તિત્વ હતું. તેનું સોહામણું મોં, વાળ ઓળવાની આકર્ષક લાગ, ચપ્પરાક વાણી એ બધાંની મારા ઉપર તુરતજ અસર થઈ. અમે સાથે સાથે ખૂબ રખડતાં ગપ્પાં હાંકતાં. એક બીજાને જન્મદિન પ્રસંગે ભેટો મોકલતાં.

મને તેના તરફ આકર્ષણ જરૂર થયું હતું. તેમાંય મારી ઉદાસીનતામાં તેનો પરિચય પ્રેરણાજનક નીવડ્યો, હું પુનઃ ઉત્સાહી બની. પરંતુ થોડા સમયમાંજ જાણ્યું કે મદનમાં ખૂબ જ ધમંડ હતો. પોતાનો કક્કોજ ખરો કરવા તે સદાય તત્પર રહેતો અને એમ ન થતાં તે ચીડાતો. તેનું અભિમાન ન પોષાય તો તે ફડતો અને એ અભિમાન સંતોષવાની પ્રગટ માગણી કરતો.

કપડાંની ગડ વિશે કે વાળની ટાપટીપ વિશે તેને જેટલી દરકાર હતી તેટલી બીજાની નહોતી. સ્ત્રીઓ માટે તેના મોંમાં તુચ્છકારનાં જ વચનો હતા. અને એ વચનોમાં સદાય સત્ય રહેલું છે તેમ મનાવવા તે વાત કરતો. તેના સિવાય જગનમાં બીજા બધા ખોટાજ હોય તેમ બુધ્ધિનું અભિમાન રાખી તે ક્રિયા કરતો. તે મિત્રોની ફેકડી ઊડાવતો, અધ્યાપકોને બખૂચક સમજતો, આગેવાનોને કુવાનાં ફેડકા કહેતો, મુરબ્બીઓને ગાંડા લેખતો.

તેની માનેા તે એકનો એક છોકરો હતો. માતા મદનને પૂજતી. મદન સર્વની પાસે એવી પૂજા માગતો. તેની જહાંગિરી, તેનું અભિમાન પ્રત્યેક ક્ષણે તો કાણુ સંતોષે? એવીજ એક બાળકમાં અમારે તનાતની થઈ ગઈ અને અમે છૂટા પડ્યા.

કુળજીવન

દરેક સ્ત્રીના જીવનમાં આવી વ્યક્તિ તો આવતીજ હશે. હું

તેના પરિચયમાં સત્યાગ્રહની લડત દરમ્યાન આવી. તેની કાર્યશીલતાએ સહુની પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી હતી. તેનો શાંત, સુશીલ શરમાળ સ્વભાવ બધાને ગમતો. સ્ત્રીઓ જોડે આવીજ વ્યક્તિઓ કામ લાગે તેમ માની તેને અમારી સાથે કામમાં મૂકવામાં આવેલો. તેની સાથેનો પરિચય વધતો ગયો. તેમ તેમ મને તેના તરફ માન વધવા લાગ્યું. પ્રત્યેક બાબતમાં હું તેની સલાહ લેતી. મારી અગવડો, મૂંઝવણો હું તેની આગળ નિખાલસ રીતે વ્યક્ત કરતી. તેણે કાનેજ સુધીનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. સામાન્ય સાંઝવાંચન તથા ગૂજરાતના પરિભ્રમણ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલો સમૃદ્ધ અનુભવ— એ કારણે તે સારી ચર્ચા કરી શકતો, પણ અમારો પરિચય જેમ જેમ ગાઢ થતો ગયો. તેમ તેમ મને તેનો જુદોજ અનુભવ થવા લાગ્યો. તેનો સ્વભાવ ઘણે અંશે બેરાં જેવો હતો. તેના બોલવા આવવાની ઢબમાંય પૌરુષેયને બદલે સ્ત્રીત્વ જ જણાતું. તેના મિત્રો તેને ‘બહેન’ના નામે સંબોધતા એ કારણે તેને પુરુષમિત્રો પણ ઓછા હતા.

તેનામાં નિર્ણયશક્તિનો એ કારણે અભાવ હતો એ પણ મને જણાયું. હું તેની સલાહ પ્રજ્ઞતી ત્યારે તે બંને બાજુની સારાસારની તુલના કરતો હોય તેમ જવાબ આપતો. પ્રશ્નમાં એ યુક્તિ મોહક લાગતી પણ આવી અનિશ્ચિતતા પછીથી તે આવતી. કામથી થાકીને હું ફરવા જવાની વાત કરતી તો જગ્યા સૂચવવાનો ભાર મારે માથેજ આવતો. કામને અંગે નિર્ણય લેવાનો આવે ત્યારે તે ‘સુનીતાબહેન’ કહે તેમ બહુ, એમ કહી માન ઉપર નિર્ણય દેલતો.

કાઈકેને આવો પુરુષ ગમે, પણ મારે આવા ભક્ત શુદ્ધામની જરૂર નહોતી. કાર્યદક્ષતા મર્દાનગી વગર નકામી છે, એમ તો હું જરૂર માનું છું. એવી વ્યક્તિ સાથે જીવનગાંઠ બાંધવાની હોય તો

આખું જીવન તેની સંભાળ લેવામાં જ પૂરું કરવું પડે. અને આપણા વ્યક્તિત્વનો વિકાસ અધુરો જ રહે. ધીરેધીરે મેં તેને ત્યાં જવાનું ઓછું કરી દીધું. બેત્રણ વાર તેણે મને પોતાને ત્યાં પ્રથમ મુજબ આવવા આગ્રહ કર્યો પરંતુ મેં એક યા બીજા બહાનાસર એ આગ્રહ દેવ્યા કર્યો. ત્યાં તો તેની ધરપકડ થઈ. અમારો સંબંધ એમજ બંધ થઈ ગયો. કારણ કે તેના છૂટકારા પછી અમે મળ્યાંજ નહિ.

સુરેન્

સુરેન્ કૃષ્ણચંદ્ર જેવો જ શાંત હતો. પણ તેનામાં અને કૃષ્ણચંદ્રમાં એક તફાવત તો એ હતો કે સુરેન્માં નિર્ણયાત્મક શક્તિ વિશેષ હતી. બીજાની બાબતમાં તે ખલેલ કરતો નહિ અને પોતાની બાબતમાં બીજા ખલેલ કરે તે તેને ગમતું નહિ. અમારો પરિચય બીજી લડત વખતે થયો. અમે બહાર રહી ગયાં હતાં. સુરેન્ પહેલી લડત વખતે નહોતો. આમ અમારી ઓળખાણ તદ્દન નવી જ હતી. અમે તરત જ મિત્રા બની ગયાં. તેના દરેકપણા વિશે, તેની બુદ્ધિ વિશે સહજ માન થાય એવું હતું. મારે કહેવું જોઈએ કે મને તેના તરફ આકર્ષણ થયું હતું.

પરંતુ ધીરે ધીરે મને તેનું આકર્ષણ ઘટવા લાગ્યું. સુરેન્ મને ઇચ્છતો હતો. હું તેની, તેની જ બની રહું એવી તેની આકાંક્ષા હતી. હું બીજાઓની સાથે બહુ બોલું, બહુ હર્ષ-હર્ષ એ તેને પસંદ નહોતું. મારી સાથે કોઈ વાત કરતું હોય, અને તે બેઠો હોય તો તેના મુખ ઉપરના ભાવમાં એકાએક ફેરફાર થઈ જતો. તેનું મોં પડી જતું. તેના આ ઈર્ષાળુ સ્વભાવ વિશે મેં બે વાર ટકોર પણ કરી. પરંતુ તેણે તો બલ્લટો એ રીતે બચાવ કર્યો કે મોતી દરેકની આંગળી ઉપર ન શોભે. અને એ મારી સાથે લલચે. તેની આ ઈર્ષા કામમાં ય દેખાવા માંડી. તે મારી સાથે સૌથી સરસ કામ આપતો. જ્યારે બીજાઓની સાથે કામ કરવાનો સાફ ઈન્કાર કરી દેતો.

કામના અંગે તેનું આખું વલણ હું ચલાવી લેતી પરંતુ મને એ વલણ નાપસંદ તો હતું જ.

લડત પૂરી થઈ ગયા પછી તેણે એકાએક એકવાર મારી પાસે લમની દરખાસ્ત મૂકી. મેં તેને શા માટે તે શક્ય નથી તે સમજાવવા કશિશ કરી પરંતુ તેમ તો એ ખૂબ ચીડાઈ ગયો. મેં પહેલી જ વાર તેનામાં ઉશ્કેરાટ જોતો. ઊઠતી વખતે “ મારે તમારું મોં જોવું નથી.” એમ કહી ચાલ્યો ગયો. ત્યારપછી અમે મળ્યાં છીએ પણ અમારો સંબંધ ઘણો ઓછો થઈ ગયો છે.

શાંતિલાલ

એક કાર્યકરોની સભામાં અમારે ઓળખાણ થઈ ગઈ. ચોવીસ વર્ષનો આ હસમુખો વાતોડિયો જુવાન જગતની વિજય-માળ પોતાના જ ગળામાં આરોપાવાની છે તેમ માનતો હતો. કોલેજનાં વર્ષ તેણે તાજેતરમાં જ પૂરાં કર્યા હતાં અને તેનું અભિમાન તેને હતું જ.

હું તેનાથી બે વર્ષ મોટી હતી છતાં પણ તેણે મારા ઉપર લાગણી દોળવા માંડી, અને એવી જ લાગણીની અપેક્ષા રાખવા માંડી. ઘણા થોડા પરિચયમાં તે એકદમ મારી નજીક આવી ગયો. તેના વર્તન ઉપરથી મને લાગ્યું કે તેને પત્ની કે સખીની જરૂર નથી પણ માતાની જરૂર છે.

તેણે માતાનું વાત્સલ્ય અનુભવ્યું નહોતું. તે પોતાના મામાને ઘેર જ ઊછર્યો હતો. લાગણીના સંવર્ધન અને પોપણ માટે યોગ્ય પાત્ર તેને મળ્યું નહોતું.

તેણે જ્યારે લમની વાત કરી ત્યારે હસીને મેં તેની માતા થવા કબુલ્યું: અને તેની અંધિનો ભેદ સમજાવ્યો. તે ખીન્નધને ચાલ્યો ગયો.

પ્રસાદ

આવા માનવોથી જરૂર તોળા જ થાય. ઉત્સાહી, લહેરી,

હિંમતી એવા આ પ્રસાદ પ્રથમ તો મારા સ્વભાવને અનુકૂળ આવશે તેમ મને લાગ્યું. કામને અંગે અમે સાથે કરતાં, મોડી રાત સુધી ધૂમતાં. કાંઈક વાર તો તે મારે ત્યાં જ જમી લેતો. તે કાંઈ દિવસ મારી સાથે લાગણીના સંબંધની વાત ન કરતો. અન્ય વ્યક્તિઓની ચર્ચા અમારી વચ્ચે થતી. હું મારી લાગણીના અનુભવ કાંઈક વાર રજૂ કરતી પણ તે તો મૌન જ રાખતો.

તેને મારી સાથે કરવામાં આનંદ પડતો હતો એ તો દેખીતું જ હતું. પરંતુ તે એનો દુરુપયોગ કરશે તેવું હું નહોતી માનતી. મને એક ખીજા મિત્ર પાસેથી તેની બડાઈની વાતોની ખબર પડી તે બહાર એમ કહેતો કરતો હતો કે સુનીતા મારી જ થઈ ગઈ છે અને મારી સાથે લગ્ન કરવાની છે. આખા ગામમાં આવી ગપ ચાલતી હતી તેની તો મને ખબર હતી પરંતુ તેમાં પ્રસાદ જ કારણભૂત હતો, તે મેં બ્યારે જાણ્યું ત્યારે મેં મારો સંબંધ તુરત જ એકાંત કરી નાખ્યો. એ પછી તો તેને વિશે મને ખૂબ જાણવાનું મળ્યું. છોકરીઓની મરકરી કરવામાં, તેમને દેરાન કરવામાં, લોહા વિષે મોટી વાતો કરવામાં તે એકો હતો.

રમેશ

રમેશ અનેકધંધાર્થી માણસ હતો. તે છાપાનું કામ કરતો, સ્ટોર્સ ચલાવતો, વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવા જતો—એવું તો ઘણું ઘણું. રાજકારણમાંય તે એ રીતે અંચુપાત કરતો હતો.

તેની જીભે મધ હતું તેમ કહીએ તો ચાલે. વાતો કરતાં તે ચાકતો જ નહિ. તેની વિનોદવૃત્તિ ખૂબ સતેજ હતી. દરેક પળે તે એમજ વાતો કરતો કે આ વખતે તો એવી આગાહ યુક્તિ હાથમાં આવી છે કે લખોપતિ થઈ જવાશે. પણ એ યુક્તિ સદાય નિષ્ફળ જ જતી અને તેને ઓરડીમાં જ પડ્યા રહેવાનું હતું.

આવી નવી યુક્તિ કે નવી શોધ પાછળ તે ઘણું સમય

બરબાદ કરતો. એટલા દિવસ દરમિયાન તે ઉશ્કેરાએલો ફરતો. તેના ગુણગાન, તેની મહત્તા, તેની સિદ્ધિ સિવાય બીજી વાત તેના મુખમાંથી લાગ્યે જ સંભળાતી.

જેમ પોતાની યુક્તિ વિશે ગાંડો થઈ જતો તેમ મારી બાજતમાંથી હિસ્ટરીકલ બની જતો. હું તેને મન દુનિયામાં સૌથી અહ્મુત સ્ત્રી હતી. તેણે મારી આગળ લગ્નની વાત મૂકી. મેં ના પાડી એટલે તેણે આપઘાત કરવાની ધમકી આપી. બેચાર દિવસ સુધી તે દેખાયોજ નહિ. અને મને સાચેસાચ બચ લાગવા માંડ્યો કે આણે આપઘાત કર્યો કે શું ? પણ તરતજ તે દેખાયો. તેણે આપઘાત નહોતો કર્યો.

તે પોતાનીજ ગુલાબી દુનિયામાં જીવતો હતો. વાસ્તવિકતાથી તે જોગનો દૂર હતો. દરેક બાજતમાં પછી તે નાની હોય કે મોટી તેના ઉત્સાહ ઉપર તુરતજ ગુલાબી રંગ ચઢતો. કોઈપણ વ્યક્તિ સાથેના પરિચયમાં તે ખૂબ જ ઉત્સાહી બની જતો. બીજી કોઈ વ્યક્તિ આવે એટલે તેના તરફ પણ એટલાજ વેગથી તે ખેંચાતો.

મારી સાથેના તેનો સંબંધ આવીજ રીતે ઘટી ગયો.

જગત

જગત આ સહુથી નિરાણો હતો તેમ મારે કહેવું જોઈએ. પુરુષમાં સ્ત્રીઓ જે ઈચ્છે છે તે સર્વ બુદ્ધિ પ્રતિભા, લાગણીશીલ હૃદય, નિર્ણયશક્તિ, વિનોદવૃત્તિ, અને પ્રસંગજરૂરી ગાંભીર્ય એ બધું તેનામાં હતું. તે મશકરી કરતો પણ મશકરી વાળી લેવાની તેનામાં આવડત હતી. વાંચન, લેખન બન્નેમાં તે પાવરધો હતો, અને એબોજ કાર્યમાં. કામ કરતાં તે થાકતો નહિ. નિરાશ પણ થતો નહિ. અમારા જેવા જે કંટાળતા તો તે મીઠી આશા આપતો; નિરાશાનાં કારણો અમળવતો અને ધીરજથી જીવનમાં નવો ઉત્સાહ પૂરતો. આવી

વ્યક્તિ સાથે પરિચય વિકસે તેમાં નવાઈ નથી. અમારો પરિચય દૃઢ બનતો થયો. પહેલી જ વાર એક સ્ત્રીને પુરુષ તરફ થાય એવી લાગણી મારામાં જાગી. હું તેને મારો માનવા લાગી.

પણ તે...

એ તો સ્થિતપ્રજા વિરક્ત હોય તેમજ મારી સાથે વર્તતો. આંદનીમાં અમે ફરવા જતાં; મારું દિલ થનગની ઊઠતું. વાતાવરણ માદક બનતું. જગતમાં રસિકતા હતી. ખાયરન, કાલિદાસના કાવ્યોમાંથી તે ઉતારા સંભળાવતો. ઉમર ખય્યામના પ્રણયગીતો તેના મુખમાંથી ઝરતા. તેને સાંભળવામાં લિજ્જત આવતી હતી. અંતરની લાગણીના સૌરભ તેના ઉપર ઢોળવા, તેનો હાથ ઝાલી રેલાતી આંદનીમાં દોડવા દિલ આકુળવ્યાકુળ થતું. પણ એ એવી વાત જ ન કરતો. માદકતા, રસિકતા અને હૃદયના ભાવ ઉત્કટતાની ટોચે પહોંચ્યા હોય ત્યારે તે કહેતો: “આપણે ઘેર જઈશું?”

મને હતું કે તે લક્ષ્મીનો પ્રસ્તાવ મૂકશે. મારા તરફ તેને લાગણી હતી તે હું જાણતી હતી. એ લાગણી ચોક્કસ સ્વરૂપમાં પ્રતીત થવીજ જોઈએ. પણ જગતના સંબંધમાં એવું કંઈ ન બન્યું. એવા અનેક એકાંતના પ્રસંગો આવતા—હું ખોળી લાવતી. હું છેક તેની અડોઅડ બેસતી, પણ તેણે મને કદીએ ખેંચીને છાતી સરસી ન લીધી. આવી ક્ષણોમાંય તેની શાંતિ અભંગ જ રહેતી જણાતી. એકવાર તો મેં તેને “ગુજરાતના નાથ”માં મંજરી કરે છે તેમ એક થપ્પડ જોરથી લગાવી, ત્યારે પણ તે માત્ર હસીને એટલુંજ બોલ્યો, “આટલી જોરથી તે થપ્પડ લગાવાની હશે?”

તેને મન હું ફૂલ જેવી હતી. પરંતુ ફૂલની સૌરભમાં તેને રસ નહોતો. ફૂલ તરફ એક વૈજ્ઞાનિકને જેવો ભાવ હોય છે તેવો જ તેનો હતો.

પુરુષોમાં, સહુ આવા જ પ્રકારમાં આશી જતા હોય તો સેમના તરફ તિરસ્કાર ન જન્મે તો શું થાય?

જીવન જાગૃત્યું

“હજુર, આપ જે કબરો જોઈ રહ્યા છો ત્યાં મોગલ સામ્રાજ્યના નખ્ખીરાઓ, ઉમરાવો દટાયા છે. એ ઉમરાવોની શી વાત કરું હજુર ! અરબી ઘોડા ઉપર સવાર થઈને લોકોની કુરનીશ ઝીલતા ઝીલતા શહેરના રસ્તે નીકળતા ત્યારે દિલ્હીની રોનક ઓર વધતી. આજે આ કબરોમાં સૂતેલા એ જવાહરોનું તેજ નજર આગળ રમતું આવે છે.” ખંડિયેર સમા કબ્રસ્તાન તરફ આંગળી ચીંધી અમારો ભોમિયો દિલ્હના પાટનગર દિલ્હીના ભૂતકાળને સજીવ બનાવતી વાનીમાં વાર્તારસ રેલાવતો હતો. ભોમિયાની વાત કરવાની ઢબ ઉપર સમરકંદ બોખારા ન્યોછાવર કરવાનો ધરાદો અમારા સહુમાં જાગૃત થયો હતો. પણ...

અમે વીસ જણા હતા. એકસાથે તો અમે નીકળ્યા નહોતા. એક શહેરના પણ નહોતા. સાથે થવાનું એક જ કારણ હતું. અમે ગુજરાતી હતા. ગુજરાતી સમાજમાં ઊતર્યા હતા અને એકલા જવું એ કરતાં સાથે હોઈએ તો ઠીક એ વિચારે—એ વિચાર પણ ગુજરાતી જ નથી શું ?—અમે સાથે જોવા નીકળ્યા. ચાંદનીચોકમાં થઈને કિલ્લા આગળ આવ્યા ત્યાં સુધી તો એવો નિર્ણય હતો કે ભોમિયાની જાળમાં ફસાવું નહિ અને ભોમિયો પૂછવા આવે તો મક્કમ રહી ના પાડી દેવી. રમણભાઈની દિલ્હીની મુસાફરીની વાતના સ્મરણે અમારા નિર્ણયને પ્રોત્સાહન મળ્યું હતું. મારા જેવાએ દિલ્હી, આગ્રા જોયા વગર હાથમાં લેજો લખી જે જ્ઞાન મેળવ્યું હતું, તે ઉપર સર્વેએ આધાર રાખવો તેમ નક્કી થયું હતું.

પણ કિલ્લામાં પ્રવેશતાં જ અમારો નિર્ણય ઓગળી ગયો.

અમે કોઈ રાજ્યના રાજવીઓ હોઈએ તેમ અસલ મોગલાઈ કુરનીશ બગવી ભોમિયાઓની ટોળીમાંના એકે ‘હજુર! આ આખા કિલ્લાના પ્રત્યેક પથરમાં ઇતિહાસ ભર્યો છે. એ ઇતિહાસમાં એક માનવીઓની કથા વણાયેલી છે.’ એમ કહી જે મોહક સ્મિત અમારા તરફ રેલાવ્યું કે અમે તરત જ ધાયલ થવાની સ્થિતિમાં આવી પડ્યા. અમે કાંઈ બોલીએ તે પહેલાં તો અમારી મંડળીમાંની એક સ્ત્રીએ સ્મિતપૂર્વક સલામ ઝીલી હા પાડી દીધી. “ભલેને આવે? આપણે આટલે દૂર આવ્યા છીએ તો બધું જાણીએ તો હીક.” અમે કોઈએ નાથ ન પાડી અને મહમ્મદખાન—ભોમિયાનું એ નામ હતું. એ અમે તુરત જ જાણ્યું—અમારી સાથે અમારી ખિદમતમાં હાજર થઈ ગયો.

તેની વાત કરવાની ઢગ રસિક હતી તેમાં તો શંકા નહિ. દિલ્હીના ઇતિહાસની દરેક વાત, અરે પ્રત્યેક વિગત તેની જીભને ટેરવે હતી. કિલ્લામાં, કિલ્લાના પ્રદર્શનમાં અને દિવાનેખાસ મંડપમાં બારીઓમાં ને ગોખઝરુખામાં કિલ્લા પાછળની લશ્કરી બેરેકમાં અને હરિયાણી લોનથી વિટળાયેલા વૃક્ષોમાં રહેલી પ્રત્યેક હકીકત સાથે તેને ધનિષ્ઠ પરિચય હતો. એ પરિચયમાં મરી-મશાલો રેડી અમારી દષ્ટિ આગળ ભૂતકાળને તેણે સજીવ બનાવી મૂક્યો.

“આટલું બધું જ્ઞાન તમે ક્યાંથી મેળવ્યું?” પેલી સ્ત્રીએ કુતૂહલપૂર્વક અવાજે અને ચકિત, ચમકતા નેત્રે પૂછ્યું. અમારામાં સદૃથી વધારે રસ તેને જ પડ્યો હતો, તેમ આ સવાલ ઉપરથી જ લાગ્યું.

“હજુર! અમારા વાલદાને ય આ ધંધો કરતા. છેક નાનપણથી હજુર! આ કિલ્લો ને ઇમારતો બતાવી રોજ મેળવું છું.

“આમાં કેટલી કમાણી થતી હશે?”

“કમાણી તો હજુર! એનાર ઉપર આધાર રાખે છે. કોઈ

આઠ આના બક્ષિસ આપી જાય, કેઈ રૂપીઓ આપે; આપના જેવા હોય તો રૂપીઆ પાંચ પણ આપે. ” આંખ નમવતા મહમ્મદખાને ભોમિયાપણું વારસામાં મળ્યું છે તેવી પ્રતિતી કરાવતા અવાજે કહ્યું.

પેલી સ્ત્રીને ભોમિયા સાથે વાત કરવામાં રસ પડતો હતો એ જોઈ મારું ધ્યાન સ્વાભાવિક તેના તરફ ખેંચાયું. તેણે કાળાં વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં. શરીરનો બાંધો એકવડો છતાં સુરેખ ને મોહક હતો. મેં ઉપર આટલાં વર્ષો વીતાવ્યાનો ભાર હોય, તેમ સખ્તાઈ હતી. પરંતુ વિપાદ નહોતો. આટલાં વર્ષનાં જીવન-બંધનમાંથી છૂટકારો મેળવ્યાનો આછો ઉદ્ધાસ કળી શકતો હતો.

તેના ઉપરથી મારું ધ્યાન તુરત જ મહમ્મદખાન તરફ ગયું. તેની સુરમે આંજેલી આંખમાંથી, તેલસિંચેલા હવામાં ઊડતા જુલ્હામાંથી, સુધડ સફેદ ઈન્જર અને મલમલના ઝીણા પહેરણમાંથી એક પ્રકારનું આકર્ષક તત્ત્વ ઝરતું હતું—તમને મંત્રમુગ્ધ કરી એ વર્તુળમાં જકડી રાખે તેવું આકર્ષક !

એ આકર્ષણે તો પેલી સ્ત્રી ઉપર વશીકરણ નહિ કર્યું હોય ?

કિલ્લો જોઈને પાછા ફર્યા અને મોટરમાં બેઠા ત્યારે મહમ્મદખાને ફરી કુરનીશ બગલવી. “હજૂર ! કાલે ફૂતુબમિનાર જેવા આવશેને ! એક છોડેથી નીકળી ફૂતુબમિનાર જઈ નવી દિલ્હીના ધારાસભાના મકાનો જોઈ વેધશાળા થઈ પાછા ફરવાનું હજૂર ! આખું દિલ્હી ફરશે ને ફૂતુબમિનાર નહિ જીવે તો હજૂર દિલ્હી જોયું નહિ ગણાય ! હજૂર કહે તો મોટર લઈને તેડવા આવું.”

આ સગવડ સારી હતી અને અમે સહુએ હા કહી દીધી. બીજા દિવસે નિયત કરેલા સમયે એ મોટર લઈને હાજર થઈ ગયો. એ સમય પહેલાં અમે સહુ તૈયાર થઈને બેઠાં હતાં. અમારામાંની પેલી સ્ત્રી વારંવાર બહાર બારીએ જઈને જોઈ

આવતી હતી અને કાંઈની પડિયાળ તરફ નજર કરતી હતી. આજે તેણે સાક્ષી તો કાળો પહેર્યો હતો પરંતુ એ સાક્ષી સાથે નહોતો. કાળી રેશમની સાડી હતી તે તુરત જ ઝીણી નજરે જોતાં ધ્યાન ઉપર આવી ગયું. કળ્લે પણ રેશમી જ હતો. મોટર આવી ગયાની પહેલી ખબર તેણે જ અમને આપી. અમે મોટરમાં જઈને બેઠા. આગલી સીટમાં મહમ્મદખાન બેઠો હતો. અંદર છેક આગલી જગ્યા ઉપર કાન્તા-પેલી સ્ત્રીનું નામ જે મને સવારે જ હાથ લાગ્યું હતું-બેઠી હતી.

મોટર ઉપડતાં જ મહમ્મદખાનનો વાણીસ્રોત શરૂ થયો. કાંઈપણ વસ્તુ વિશે તેને કાંઈ કહેવાનું હતું જ. કહેવાનું ન હોય ત્યારે કાંતાને કાંઈ પૂછવાનું હતું. “આ જગ્યાએ હજૂર પહેલાં નદી હતી” એક ગરનાળું બતાવતા તેણે કહ્યું “નદી તો નહિ સરકાર પણ તેની છાટી બેટી સમજી લ્યોને. દિલ્હીની દુસ્તપરીઓ જેવી ચોરતો આ ખમ્બુ ફરવા નીકળતો ત્યારે આ વહેળો કહેવાનું તો ફાવતું નહિ અને પગમાં અફગાની મોજડી સાથે ચાલવાનું ફાવતું નહિ.

“તો શું કરતાં?” અમારામાંથી એક જણે પૂછ્યું.

“શું કરતાં સરકાર? હજૂર, મોજડી હાથમાં ઝાલીને જતાં” મહમ્મદખાન હાજર જવાબી હતો.

“હું તો મોજડી કાઢું જ નહિ-અને વહેળો પાર કડું મોજડી બગડે તો બગડે” એ ટીકા કાંતાની હતી.

અમે મહમ્મદખાનના સ્વભાવને બરોબર ઓળખી ગયા હતા-રસ્તામાં બેતરમાં ચરતી ગાયો તરફ નજર કરી ટીખળ કરવાના ધરિદ્રે એક જણે પૂછ્યું “આ શું છે?”

મહમ્મદખાન પાસે જવાબ તૈયાર જ હતો. “હજૂર અસલના જમાનામાં અહીંયાં સારાય દિલ્હી શહેરની ગાયો ચરાવવામાં આવતી

હતી. આજ જગ્યાએથી દિલ્હીને દૂધ અને ઈંડા પૂરાં પાઠવામાં આવતાં હતાં સરકાર !”

અમે બધા હસી પડ્યા. અમારો હસવાનો અર્થ તુરતમાં તે કળી ન શક્યો; પણ તેની વાતમાં રહેલા વિરોધને અમે પ્રત્યક્ષ કરતાં, તે મોં મલકાવી બોલ્યો. “ જુર ! બધી વાતની તો ક્યાંથી ખબર પડે ? ”

અમારામાંથી માત્ર કાંતા નહોતી હસી. એ એક વિસ્મય જનક વાત હતી. સહુ શાંત થઈ ગયા એટલે ઠપકો આપતી હોય તેમ તે બોલી “ કાંઈની અરકરી આપણે નહિ કરવી જોઈએ ” આવો પ્રાસંગિક વિનોદ તેને કુચ્છે નહોતો તેવું કારણ બોળવા જવું પડે તેમ નહોતું. તેને મહામદખાન તરફ પક્ષપાત હતો.

બીજે દિવસે અમારો સાથે ફરવા જવાનો કાર્યક્રમ નહોતો અને સહુ પોતપોતાના કાર્યમાં પરોવાઈ ગયાં હતાં. જમી પરવારીને નમતા પહોરે હું ચાંદની ચોક તરફ ફરવા નીકળ્યો. મારે ત્યાં એક એ જણને મળવું હતું-હું રસ્તે મળીને જતો હતો ત્યાં એક દુકાન આગળ કાંતાને મેં જોયો જોઈ. તે કાંદની ચોક જોતી હોય તેમ મને લાગ્યું. થોડીવારે તેણે કિલ્લાની દિશામાં પગરણ મોકલ્યા. કુલ્લ હસથી પ્રેરાઈ હું તેની પાછળ ગયો.

નાકેજ મહામદખાન જોયો હતો. કાંતાને જોતાજ સલામ કરી તેની સમીપ આવ્યો. “ જુર કેમ ફરું છો ? ”

“ કિલ્લો જોવાની ફરી ઇચ્છા મળી. આ કિલ્લો જતાં પહોંચ્યાં મુસાઈ મુસાઈને જોઈ લઈ, એટલે ફરી આવ્યો. તારો બતાવવો ને ? ” હસીને કાંતાએ પૂછ્યું.

“ જુર ! આપની ફરમાશ મળી એટલે મુસાઈના ના કમ પાડી મોકલ્યું ? ” હું બહારજ જોયો હતો. એક કલાક મહી માને જઈ બહાર આવ્યો. જતો જતો હસતાં હતાં. અમે કિલ્લા

ઉપરાંત બીજી અનેક વાતોમાં પરોવાયા હોય તેમ લાગતું હતું. કિલ્લા બહાર આવી મહમ્મદખાને કુરનીશ બળબી અને કાંતાએ તેના હાથમાં રૂપિયા દશની નોટ મૂકી. મહમ્મદખાને ફરી જૂકાને સલામ ભરી.

કાંતા ચાલી ગઈ અને હું ત્યાંજ બિભો રહ્યો. મને મહમ્મદખાનને પૂછવાની ઇચ્છા હતી કે આ સ્ત્રી તારા પ્રેમમાં પડી છે કે શું! પરંતુ હું એ પૂછું તે પહેલાં તો મને જવાબ મળી ગયો. કાંતા ગઈ કે તુરતજ મહમ્મદખાને દશની નોટ પોતાના બેડીદારને બતાવતાં કહ્યું. “બેયુ! આનું નામ કારીગીરી. તે કાંઈ દહાડા દશની નોટનું મોં દેખ્યું છે?”

“તારા ઉપર આકર્ષિત થઈ ગયેલી લાગે છે.” સાથીદારે કાણી મારતાં પૂછ્યું.

આખોય દિવસ મારા મગજમાં કાંતા મહમ્મદખાન વિશે તકવિતકોની પરંપરા ચાલ્યા જ કરી. માનસશાસ્ત્રનો સારો અભ્યાસ કર્યો. મારો દાવો છે. તેમાં પ્રમાણબૂત ગણાતી પદ્ધતિઓનું મેં પરિશીલન કર્યું છે. તેમાં પાછો અખબારમાં કામ કરતો હોવાથી આવા પ્રસંગો ઉપર કલ્પના દોડાવવાનું તો મારે માટે સહજ હોય તેમાં નવાઈ નથી. મહમ્મદખાન તરફ કાંતાને આટલી બધી લાગણી કેમ થઈ આવી, તેમાં મહમ્મદખાનનો હિસ્સો કેટલો, કાંતાનું આજસુધીનું જીવન કેટલું જવાબદાર, એ જીવન કેવી રીતે વીત્યું હશે, તે ગાળા દરમિયાન કંઈ કંઈ વૃત્તિઓનું પ્રાબલ્ય રહ્યું હશે, હવે આ સંબંધ આગેળ ચાલશે ખરો, તેનું પરિણામ શું આવશે, આવા અનેક પ્રશ્નો મારા મગજમાં ઉઘ્યા અને ઘોળાયા. આનું તો બને. કાલુ બે કાલુનું આકર્ષણ થાય, વિચરણ આવ, તેમાં મગજને આટલું બધું દોડાવવાની જરૂર નથી, એમ પણ એક કાલુ તો થઈ ગયું. પરંતુ એવાર

એક વાત મગજ ઉપર સવારી કરીને બેઠી કે તે કાઢવી મુશ્કેલ હોય છે. આ વાતનું પણ એમજ બન્યું.

રાત્રે ઉઠનાર વધારે હતો. ગરમીના દુશ્મન પંખાની વ્યવસ્થા હતી નહિ એટલે આંખમાં ઊંધ આવે તે શક્ય નહોતું. હું વિચાર બોલે ચઢ્યો.

વિચાર કરતાં કરતાં એમ થયું કે આ આખા પ્રસંગમાં વાર્તા બની શકે તેવું તત્ત્વ નહોતું શું? તો ખાલી વિચાર કરવામાંજ વખત ખરબાદ કરવાને બદલે એક વાર્તાજ ચિતરી કાઢું તો શું બોલું! છાપાંમાંથી આવ્યો હતો રમ્મ લઈને પણ બે આટલુંય કામ થશે તો તંત્રી ખૂશ રહેશે અને જવલ્લેજ આવતા પગાર વધારા માટે કદાચ મારો નંબર લાગશે. એ વિચારી પથારીમાંથી ઊઠી નીચે જઈ એક કપ ચા ચઢાવી હું લખવા બેઠો. મારી વાર્તાનું વસ્તુ નીચે પ્રમાણે હતું.

કાંતા વણિક કામની ફૂટડી કન્યા હતી. તેના લગ્ન પંદર વર્ષની વયે એક પીસ્તાલીસ વર્ષની આઘેડ વયના શ્રીમંત વેપારી સાથે થયાં. કાંતાએ આ લગ્ન સામે વિરોધ કર્યો પરંતુ તેનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ. પતિને ઘેર નાણાંની છાજ ઊડતી હતી, એટલે કાંતાને કાંઈ કામ કરવાનું હોય નહિ તેમ કાંઈ માને. પરંતુ પતિ કંજુસ હતો. નાણાંની કાચળી છૂટી મૂકવાની વાત તો બાળુએ રહી પણ ઊધારવાની વાત પણ ન થતી. કાંતાને ધરનું કામ કરવું પડતું. દમીઅસ પતિની સુશ્રુષા કરવી પડતી. બદલામાં પતિનો સ્નેહ કે જ્ઞાલ તો મળતાંજ નહિ. પતિ પાસેથી તિરસ્કારનાંજ વચનો સાંભળવાં પડતાં.

મુબઈ જેવા વિશાળ શહેરમાં આજુબાજુ અનેક રસિક યુવકો રહેતાં હોય તેમાં નવાઈ નથી. એ બધાનો હાસ્તવિનોદ, રસિક ચર્ચાઓ, તેના કામ ઉપર અવડાતાં. સાંજ પડે તેમાંનાં ધણાં

બનીઠનીને ચોપાટીએ ફરવા જતાં. આઠવાડિયે સિનેમા જોતાં જીવનની રસિકતા માણવાની કાંતાની ઝંખના જેમ જેમ ઉત્કટ બનતી તેમ તેમ ધરતું વાતાવરણ તેને વધારે ડામતું.

પતિના મૃત્યુ માટે તે ઇશ્વરને પ્રાર્થના કરતી. સુષુપ્તામાં તે કથળવા લાગી. પતિ ચાર વાર ખૂમ મારે ત્યારે એકવાર જવાની કાળજી રાખતી. પતિ ઠપકો આપે તો સામો જવાબ વાળતી.

દશ વર્ષે લગ્નવાને તેની પ્રાર્થના સાંભળી હોય તેમ, દમની વ્યાધિએ તેના પતિનો પ્રાણ હરી લીધો. પતિની ત્રિશાળ મિલકતની તે એકલી માલિક બની. થોડા દિવસ તો તેણે શોક થમો હોય તેમ બતાવવા કશુંજ ન કર્યું પણ એક મહિનો જતાં જ જુદું ઉપર લાડે અપાયેલો બંગલો ખાલી કરાવી ત્યાં રહેવા ચાલી ગઈ. બંગલે મોટર, રસોયો-સફા આવી મયાં. કાંતાનો ઠાઠ વધવા માંડ્યો હતો. હવે તેને ફરતાં કાઈ અટકાવે તેમ ન હોતું. સિનેમા જોતાં કાઈ આંતરે તેમ નહોતું. વેર વાળતી હોય તેમ તેણે પરિશ્રમણુ આદ્યું.

થોડાં જ સમયમાં તે દિલ્લી આવી પહોંચી. દિલ્લીનો કિલ્લો જોતાં જોતાં મહમ્મદખાન નામના છેલ્લમટાડિ, શોખીન ભામિયા સાથે તે પ્રેમમાં પડી. કાંતા દિલ્લીમાં જ એક મકાન રાખીને રહી. પેલો મહમ્મદખાન તેને ત્યાં વારંવાર આવજા કરતો હતો. તેની પાસેથી કાંતાએ નોકરી હેઠળી લીધી હતી, અને તેને જે પૈસા કાપડવા જોઈએ તે આપતી હતી. પછીથી તો મહમ્મદખાન તેને ત્યાંજ રહેવા લાગ્યો.

મહમ્મદખાન જુમારી, શરાબી હતો. આખાં દિવસ કાઢનિયો સાથે જુમાર રમ્યા કરતો, અને એ જુમાર માટે કાંતા પાસે પૈસા જોશાવતો. સદુઆતમાં તો કાંતાને તે આજીજી કરતો, દેવ પ્રમુદે કરતીજ બનતી ખુશામત કરતો પણ પીરે પીરે તે હજીયે અમાણી

કરવા લાગ્યો. પૈસા આપવામાં કાંતા જરા આનાકાની કરે તો તે ઉશ્કેરાતો અને મારવા જતો. કાંતા પહેલાં તેને પૈસા આપવા ના પાડતી પણ તેનો મિલ્નજ જેતાં તે આપી દેતી. પાછળથી તો ચું ચાં કર્યા વગર તેણે નાણાં આપવા માંડ્યાં.

કાંતા હવે તદ્દન શાંત બની ગઈ હતી. મહમ્મદખાન ઘેરથી સવારે નીકળી જતો અને છેક મોડી રાત્રે આવતો પણ તે કશું બોલતી નહિ. તે આખો દિવસ ઘેર જ રહેતી અને ચોપડીઓ વાંચ્યા કરતી. કોઈકવાર મહમ્મદખાન તેને ફરવા જવાની કે મેળામાં ચાલવાની વાત કરતો તો તે જાતે જ ના પાડી દેતી.

મહમ્મદખાનને જુગારમાંથી સદાનો શોખ લાગ્યો હતો. એ માટેના પૈસા કાંતા પાસેથી જ તે મેળવતો હતો. પૈસા પાણીની પેંદે ઉડતા હતા. ધીરે ધીરે કાંતાની મિલકત સાફ થવા માંડી—સાફ થઈ ગઈ. પૈસા ચાલ્યા ગયા તો પણ મહમ્મદખાનનો શોખ ઘટ્યો નહોતો. તે તો પોતાની માગણી ચાલુ જ રાખતો. પૈસા ન મળે તો મારફટ કરતો. પૈસા ન રહ્યા એટલે તેણે ઘરેણાંની માગણી કરી.

કાંતાએ દાગીના આપવાની મક્કમ ના સંભળાવી; બહુ લાંબા સમયે કાંતા ઉશ્કેરાઈને બોલી. બન્ને વચ્ચે સખ્ત બોલાચાલી થઈ.

એજ દિવસે રાત્રે દાડનો સખ્ત નશો કરી મહમ્મદખાન ઘેર આવ્યો અને કાંતા પાસે ફરી દાગીના માગ્યા. કાંતા મક્કમ હતી. મહમ્મદખાને તેના પેટમાં છરી હુલાવી દીધી અને ઘરેણાં લઈ નાસી ગયો.

મેં આ વાર્તામાં અનેક રંગો પૂર્યા હતા. દિલ્હીના પ્રસંગો તો જેવા બન્યા હતા તેવા દૂબલ જ આલેખ્યા હતા. વાર્તા પૂરી કરીને હું સૂઈ ગયો.

સવારે બીડીને મેં વાર્તા ફરીવાર વાંચી ત્યારે થયું કે વાર્તામાં

બહુ દમ નહોતો. વાર્તા ચોટદાર બની નહોતી. મેં ખાનગી તેને કચરાની ટોપલીને સ્વાધીન કરી.

રંગબો પૂરી કરી હું પાછો ફર્યો અને મારા અખબારી કાર્યમાં પરોવાઈ ગયો. દિલ્હીની મુસાફરી વિશે મેં સરસ વર્ણનાત્મક લેખ લખ્યો. અને તેમાંના કેટલાક પ્રસંગચિત્રોમાં કાંતા અને મહમ્મદખાનનું એક ચિત્ર હતું. અમારા તંત્રીએ એ પ્રસંગ કાઢી નાખ્યો. તેમનું કહેવું એમ હતું કે આવું બનવું અસંભવિત છે. અને એવા એકાદમે નાના નજીવા બનાવો ઉપરથી મને એ બે વચ્ચે કાંઈ નહિ તો અફલાતૂની પ્રેમ હતો. તેવા અનુમાન ઉપર આવવાનો કાંઈ અધિકાર નહોતો. પાશ્ચાત્ય દેશ હોત તો આવું બની શકે, પરંતુ હિંદ જેવા રૂઢિચુસ્ત દેશમાં એક ગુજરાતી સ્ત્રી એક ભોમિયા જેવા કનિષ્ઠ માનવી સાથે પ્રેમમાં પડે, તે તો સર્વથા અસંભવિત જ હતું, તેમ તંત્રી મહાશયનું કહેવાનું હતું.

થોડા દિવસમાં તો આ વાત વિસરાઈ ગઈ અને દિલ્હી, કાંતા, મહમ્મદખાન મારા સ્મૃતિપટ પરથી લગભગ નામશેષ થઈ ગયાં. ત્યાં એકાએક એક દિવસ લાહોરથી આવેલા સમાચારે મારું ધ્યાન ખેંચ્યું.

એ સમાચાર વાંચતાં જ મને મારી પીઠ થાપડવાનું મન થઈ આવ્યું. તેમાં મેં કલ્પેલી વાર્તાને અક્ષરશઃ મળતા બનાવેલ હતા. પેલા દિલ્હીવાળા ભોમિયા અને પેલી સ્ત્રીની જ વાત હતી. છેક અંત સુધી મારી જ વાર્તા ચાલતી હતી.

પરંતુ મને મારી વાર્તા ફાડી નાંખવા માટે ક્ષોભ ન થયો. કારણ કે મારી વાર્તાનો અંત અને આ સમાચારનો અંત જુદા પ્રકારના હતા.

ખૂન મહમ્મદખાને કાંતાનું નહોતું કયું. પણ કાંતાએ મહમ્મદખાનનું કયું હતું !

પહેલા વર્ષનાં
પુસ્તકો

(૧) બોલકો અને નાગરિકો
સુન્દરમ

૭

(૨) કથુકિયાં
અનિલ ભટ્ટ

૭

(૩) રાત પડતી હતી
નિરુ દેસાઈ

૭

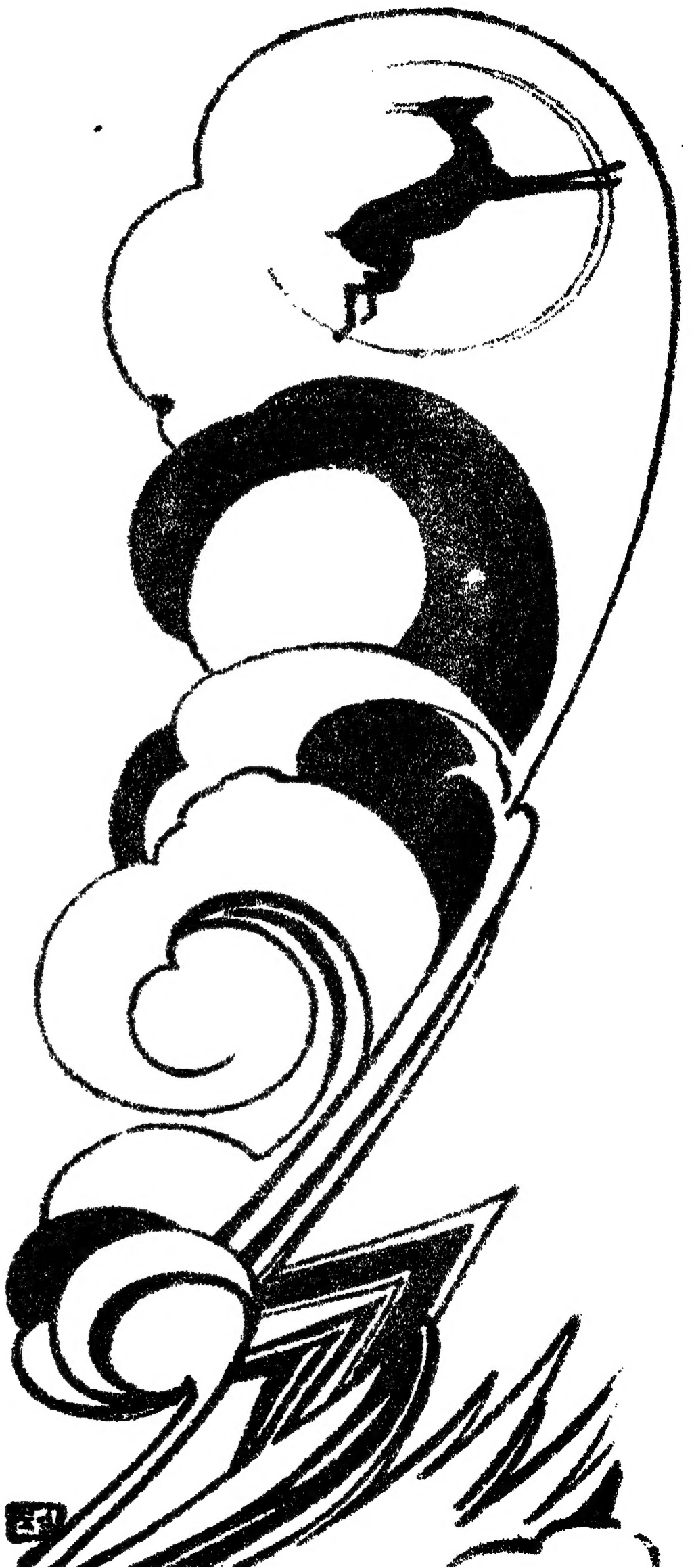
(૪) વળામણી
પન્નાલાલ પરેલ

૭

(૫) પગદોવાની પછીતથા
જયન્તિ દલાલ

૭

(૬) ચરણુરવ
નિરુ દેસાઈ

ન્યુપિટર

નનરલ ઇન્સ્યુરન્સ
લિ.

સ્થાપના : ૧૯૧૬

ઈન્ડિયા અને અમેરિકાથી
પણ કામ મેળવે છે તે

શુદ્ધ સ્વકેશી
લીમા કંપની

૨

હારી કંપની
અને

ઉદ્યોગ કરતા
ના

મુમેળ સાધવા

હજો ના મળે

સુધારાવાળા સીદ અગત્યના

સી. સી. વડવા

મેન્ડ કંપની

ફાઈનલીંગ મુલ

સાધારણ : અમદાવાદ

વર્ષ પહેલામાં

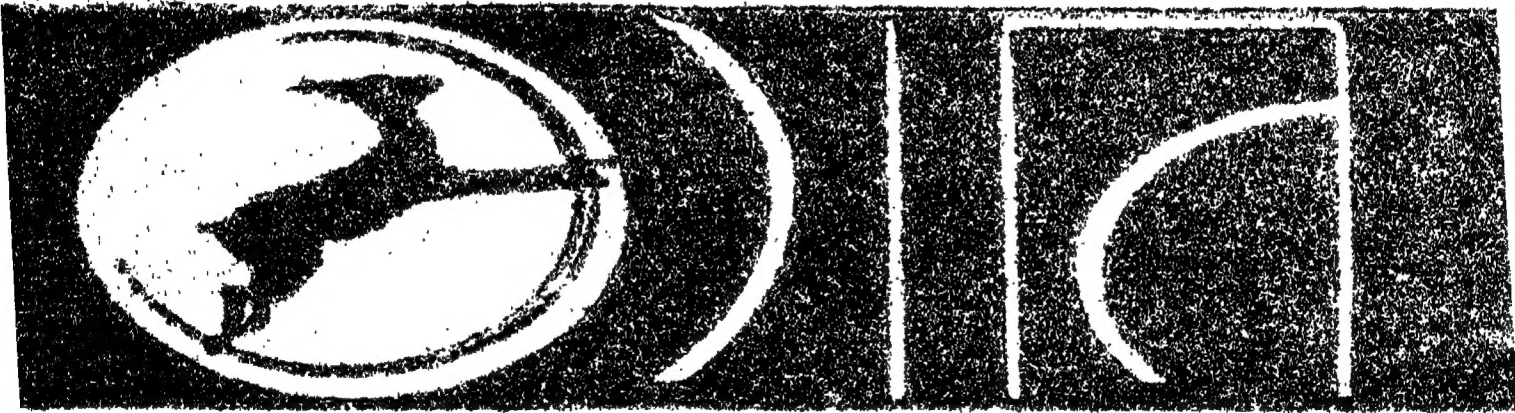
પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો

★ જોશકી અને નાગરિકા ★
(વાર્તાસંચક)
સુંદરમ

★ ઝંખુકિયાં ★
(સિનેમા વિષયક)
અનિલ ભટ્ટ

★ વળા મળ્યાં ★
(નવલકથા)
પ્રભાલાલ પટેલ

★ પગલીવાની પછીતેથી ★
(સભરમાનવતાનાં ચિત્રો)
જયન્તિ દલાલ

વર્ષ બીજામાં

પ્રગટ થયે

પારકાં જણ્યાં
(નવલકથા)
ઉમાશંકર જોશી

જયનિકા
(એકાંતી નાટકો)
જયન્તિ દલાલ

